

Anton Pannekoek

Herinneringen uit de arbeidersbeweging

(opgeschreven oktober en november 1944 bij een kaarsje, elke avond van zes tot acht uur)¹

In Nederland

Aanraking met maatschappelijke problemen komt het eerst in de vorm van op school geleerde theorieën, die men op dezelfde wijze aanvaardt als de wetenschap in de leerboeken van natuurkunde, scheikunde en plant- en dierkunde. Op de Hogere Burgerschool was aan het vak staathuishoudkunde één uur in de week gewijd, en we hadden een klein knullig leerboekje van onze eigen leraar in dat vak. Op welke wijze weet ik niet meer, maar ons werd aanbevolen het boek van Pierson² over Staathuishoudkunde aan te schaffen, wat mijn oudere broer³ ook deed, zodat ik dat klaar vond om te bestuderen. En ik las daar met grote belangstelling de strijd van de grote liberale vrijhandelaars, van Cobden, Bright, Say; en evenzo stond er iets in van de leringen van Lassalle⁴ en van Marx,⁵ over socialisme en kommunisme. En ik herinner mij nog precies hoe ik op het eind-examen deze bredere kennis vertoonde, en onder goedkeurend knikken van de examinerator met grote nadruk uiteenzette, hoe kommunisme wel tot gelijkheid voerde maar tot een gelijkheid onder de diepste armoede.

In de universiteitsjaren en daarna werd wel van allerlei gelezen, wat literatuur, wat over maatschappelijke, historische, technische kwesties, zonder systeem, waarbij de wijdere natuurwetenschap naast het eigen vak toch steeds de hoofdrol speelde. Zoals alle jonge mensen toen, werd op de zondagse wandelingen naar Scheveningen of het bijeenzitten met mijn broer over al die kwesties gepraat, maar als een veelheid zonder systeem. Er was nergens een principe of richting, die een sterk enthousiasme kon wekken, behalve dan de overtuiging, waarop we steeds weer terug kwamen, dat de natuurwetenschap de bron van alle vooruitgang was, het belangrijkste object van studie, waar wij deel in hadden, en waaraan alle krachten dienden besteed te worden. Later heeft mijn broer mij verteld dat hij toen eens het balletje van socialisme opwierp—ik herinner mij niets daarvan—maar dat ik hem dadelijk repliceerde met aanhalingen en denkbeelden uit Eugen Richter's *Zukunftstaat*.⁶

Toen ik in 1898 aan de sterrenwacht benoemd werd, meende ik dat nu mijn plaats meebracht mij als Leids burger te voelen en te gedra-

gen. Ik werd lid van de liberale kiesvereniging en van de sociëteit; ik heb daar meen ik maar één- of tweemaal de eigenlijke bitterschotel van de heren bezocht, maar vond mijzelf dagelijks op de eerste verdieping, de leeszaal, waar alle tijdschriften en nieuw verschenen boeken te vinden waren. Hier kon ik grasduinen in al wat aan belangrijke denkbeelden en geschriften het licht zag; de boeken werden telkens aan het eind van het jaar onderling verkocht, en zo kon men dat, wat iemand bijzonder trof, in het eigen boekenbezit opnemen. Op de leeszaal ontmoette men soortgelijke belangstellenden en lange, vaak felle debatten over kwesties van de dag vonden daar plaats. Daarin deed zich vooral Willem de Graaff⁷ kennen, een jonge bloembolkever en firmant in een grote bollenzaak, een vurig overtuigd sociaal-demokraat, die steeds met grote energie dit standpunt verdedigde; ik herinner me niet, dat zijn argumenten toen bepaalde indruk op mij maakten, maar ze maakten me wegwijs in die opvattingen en de daarin optredende personen.

Onder de boeken, die ik toen aldus kreeg—ik meen het tenminste; het kan ook zijn, dat ik het op een stalletje zag liggen en kocht—was 'Gelijkheid voor allen' van Bellamy.⁸ Het was een vervolg op zijn succesboek 'In het jaar 2000' (Looking Backward), minder interessant en dramatisch, dus ook minder gelukt dan het eerste, zoals gewoonlijk. Maar voor mij interessanter; hier werden de opinies en leringen der 'staathuishoudkundigen' behandeld, om te laten zien hoe die de woordvoerders van de belangen der kapitalisten waren geweest, en hoe voor het hele vak, de officiële staathuishoudkunde, hetzelfde gold, en dit daarom als officiële wetenschap kon gelden, omdat de kapitalisten-klasse meester was. Ik kende die leringen, en kon dus meteen zeggen: ja, dat is zo, dat is hun inhoud. En hiermee was ineens een blinddoek weggenomen, ik zag ineens de betekenis van deze leerstellingen, hun doel, ik begreep hun inhoud uit hun doel. Voor het eerst werd mij openbaar, dat theorieën een maatschappelijke grond en betekenis hebben; vanuit de abstracte redenering kwamen ze in het gebied van materiële, reële belangen. Zo heeft dit overigens weinig belangrijke boekje mij de stoot gegeven. Ik moet dan, door alle vroegere discussies al aan de grens gestaan hebben, in zoverre dat geen enkele burgerlijke leer of richting mij had kunnen binden en in beslag nemen, en ik al kritisch tegenover de meeste stond.

Ongeveer een maand heb ik besteed aan de worsteling van denkbeelden en de innerlijke ommekeer die dit meebracht. Ik schafte wat socialistische literatuur aan, benevens officiële staathuishoudkundige werken, om te zien of ik enig tegengif van belang er in kon vinden. Maar ik voelde dat het pleit toch al beslist was, en ik onherroep-

kelijk aan die kant zou komen. Van De Graaff kreeg ik nu alles, wat hij kon verschaffen aan inlichtingen. Ik heb eerst nog plichtmatig in de verkiezing van 1899⁹ meegewerkt als stemophaler (kiezers, die nog niet gestemd hadden, met een rijtuigje uit hun huis halen en naar het stemlokaal brengen), maar na afloop daarvan vertelde ik mijn disgenoot en kollega Ernst Bakhuyzen,¹⁰ die mij er indertijd ingeloodst had, dat ik er nu uitging; mijn richting was veranderd. Je bent toch niet antirevolutionair geworden, vroeg hij met een zekere schrik. Neen, zei ik, sociaal-demokraat. Daar zweeg hij op, dat ging zo geheel boven zijn pet, dat hij er niet bij kon, en het denklijk als een soort zinsverbijstering beschouwde. Zwaarder voelde ik het, toen ik het bij een bezoek thuis, mijn vader mededeelde: had je me gezegd, dat je bij de Vrijmetselaars was gegaan, dan had ik dat plezierig gevonden, maar dit!¹¹ Hij had vroeger een paar maal Domela Nieuwenhuis¹² horen spreken, maar met de andere dorpelingen er over eens geweest, dat dat niets voor hen was. Hij vroeg mij nu naar Domela, en ik kon met grote ijver uitleggen dat de SDAP¹³ iets totaal anders was en daar fel tegenover stond. In de ondergrond van zijn hart bleef de teleurstelling, want hij was vanouds een overtuigd liberaal, en de vrees, dat dit mij zeker nog in mijn carrière zou schaden—waarin ik, naar hij meende, juist zo goed op weg was; gedurende alle harde werken en zuinig leven en sparen van hun beiden was steeds de leidende gedachte: de kinderen goed laten leren opdat zij later goede en eervolle betrekkingen kunnen vervullen. En in de ondergrond van mijn gedachte voelde ik hier de onvermijdelijkheid van het konflikt, dat steeds tussen de vorige en de volgende generatie optreedt.

Mijn openbare aankondiging van de breuk met het verleden bestond daarin, dat ik op een openbare vergadering over de leerplichtwet, die toen juist in de Kamers aan de orde was, belegd door de liberale en de vrijzinnig-demokratische kiesverenigingen met enige onderwijzersverenigingen, het woord vroeg voor debat, naar het katheders wandelde en daar het standpunt van de SDAP ging verdedigen.¹⁴ Ik zag, weet ik nog, de zaal als in een nevel, zag een aantal bekende gezichten daarin met enigszins verontwaardigde konsternatie naar me kijken, zei toch precies wat ik te zeggen had: nu wisten alle kennissen, notabelen en academische kollega's waar ik stond.

Ik was toen ook al spoedig in Amsterdam naar het boekwinkeltje van Fortuyn gegaan, van wie ik wist, dat hij een voorman in de oude beweging was geweest¹⁵—zijn naam herinnerde ik mij van vroeger uit de krant—en tegen wie ik dus met een zeker respect opzag (tegenover al die mensen die er al zo lang bij waren, had ik het beschaamde gevoel, dat zij dat allemaal al zo lang wisten, terwijl ik,

die er niets van wist, me verbeeld had heel wat van de wereld te begrijpen). Met Fortuyn kon ik wat praten en van de oude beweging horen; het hoofddoel was, zoveel mogelijk alle literatuur, brochures van de SDAP aan te schaffen, enkele Duitse boekjes, abonneerde me op De Nieuwe Tijd, kocht de eerste jaargangen er bij. Ik vermoed dat ik toen ook al gauw op de Neue Zeit¹⁶ geabonneerd ben; want de eerste jaargang die ik op die wijze bezat was van 1899-1900. Dat alles zoog ik in mij op, en schreef vaak mijn eigen beschouwingen er over neer, om mijzelf een houvast te geven en mijn gedachten geregeld te ontwikkelen. Omstreeks die tijd moet ik ook (van Fortuyn alles) Marx' Kapital aangeschaft hebben. Ik heb eigenlijk deze boeken nooit methodisch van begin tot eind doorgewerkt. Daartoe was het bij mij te veel een zaak van hartstocht; las dan hier, dan daar stukken, piekerde en redeneerde er op door, zocht dan hun verband, zodat het een voortdurende rij van ontdekkingen was, met telkens problemen en oplossingen. En dan kwamen daarnaast steeds meer bruine deeltjes van de Internationale Bibliotheek van Dietz,¹⁷ theoretische en historische. Het was alles een nieuwe wereld waarin ik mij terecht ging vinden.

Tegelijk echter kwam ook het praktische partijwerk. Er was nog geen afdeling van de SDAP in Leiden; maar nu moest er een komen.¹⁸ Daartoe lieten we een propagandist van de SDAP optreden, ik meen Mendels,¹⁹ kondigden de vergadering door advertentie aan; ik presideerde; en aan 't slot gaven zich enige arbeiders als lid op. Ik weet ze nu niet meer, bijna allen zijn later weer afgefallen; een onder hen, een sigarenmaker, een rustige trouwe toegewijde ziel, is steeds gebleven. Maar hij zei kort daarop tegen mij: ik weet niet of ik hier hoor, ik ben wel socialist maar geen demokraat—het woord van de 'vrijen', de aanhangers van Domela,²⁰ dat de SDAP door middel van de democratie op politieke baantjes uit was, zat nog sterk in zijn binnenste. In die eerste tijd was ik voorzitter, sekretaris en penningmeester tegelijk; nu en dan werd een openbare vergadering belegd, soms met het treurige resultaat dat in een zaaltje van 150 man maar twintig hoorders waren, soms ook—we wisten nooit precies waarvan dit kwam, en twistten steeds of advertentie, of strooibiljetten of aanplakbiljetten op de aanplakborden de beste bekendmaking was—ineens grote toeloop en belangstelling; de kosten van dat alles werd deels door mezelf gedragen, maar voornamelijk door Willem de Graaff gegeven. En nu kon ik ook als afgevaardigde van een nieuwe afdeling naar het eerstvolgende partijcongres, dat in Rotterdam in 1900, gaan, waarheen wij ook onze sigarenmaker als tweede afgevaardigde meenamen,²¹ om hem eens wat van een groeiende geestdriftige beweging te laten zien—hij heeft er

intens van genoten; wij logeerden samen op één kamer in een klein hotelletje. Op dit kongres leerde ik alle kopstukken van de partij en personen van naam persoonlijk kennen.

Met sommigen van hen kwam ik nu in nader contact. Ik weet niet meer de juiste volgorde en jaren van deze dingen, dus haal ze hier mogelijk door mekaar (de bronnen om na te kijken, eventueel van jaartallen zitten achter slot; en mijn koffer met oude brieven, die in Arnhem op zolder stond, is waarschijnlijk geplunderd of verbrand). Met Van der Goes²² kwam ik in nader contact doordat in de gele 'Kroniek' van P.L. Tak²³ een discussie over een punt van de waar-detheorie uitbrak.²⁴ Van der Goes schreef daarin geregeld, had daar een niet zeer duidelijke beschouwing over absolute en relatieve meerwaarde gegeven, waarop hij door Wiedijk²⁵ (schreef onder pseudoniem J. Saks, als een kundig, geschat en geestig medewerker van De Nieuwe Tijd) scherp aangevallen werd, als geheel foutief en verwarrend ('richtte zijn long Toms in plaats van op de bourgeoisie op de arbeiders': deze beeldspraak toont dat wij in de tijd van het beleg van Ladysmith waren).²⁶ Ik vatte daarop vuur en stuurde een artikel aan Tak om J. Saks te bestrijden en te betogen dat Van der Goes toch geheel juist was geweest.²⁷ Dit bracht ons toen nader in aanraking; ik bezocht hem in zijn woning in Den Haag, een bovenhuis ik meen in de Galileïstraat.²⁸ Hij stelde me voor om samen deel II van Marx' Kapital door te werken, en zo ging ik elke week of veertien dagen daarheen voor een hele dag, werd daar door zijn vrouw Marie en de beide (oudste) dochtertjes, met wie ik ravotte, weldra als huisvriend beschouwd. Ik was wel enigszins verbaasd, dat de man die bij ons als de beste kenner van Marx' economie werd beschouwd, alleen maar deel I had doorgewerkt. Maar hij zei dan in alle eenvoud: om te begrijpen, dat en hoe de arbeiders in de fabriek uitgebuit worden, is deel I geheel voldoende, en meer hebben wij voor onze propaganda vooreerst niet nodig.²⁹ Het overige weten wij wel, dat ook in orde is. En zodra voor ons de kwesties van de verdeling der meerwaarde tussen de kapitalisten van belang worden, gaan wij ons in deel II en III verdiepen. Van der Goes was op en top een gentleman, dje zich geheel aangepast had aan het uiterst bescheiden kleinburgerlijk leven bij zijn gebrek aan middelen; had voorschotten van uitgevers op nog te schrijven werken, kreeg wel eens ondersteuning van rijkere partijvrienden, als het niet anders kon, terwijl Marie in steeds zorgelijke opgewektheid de moeilijkheden droeg, bij mij wel eens 't hart uitstortte, maar steeds een flinke steun was. En hij altijd de aristokraat naar geest en hart, vol fijne humor, steeds opgewekt, dacht enkel aan wetenschap en arbeidersbeweging. De samenstudie is geloof ik opgehouden doordat hij naar

Hilversum verhuisde.

Ook met Herman Gorter³⁰ kwam ik toen in aanraking. Ik was toen begonnen wat meer aan filosofie te doen; door de leer van Marx had ik het begrip gekregen dat die wat betekende voor ons. Kort te voren was Bolland³¹ in Leiden benoemd, en ik ging dadelijk zijn eerste kolleges over Kant lopen; hield dat niet heel lang vol, daar zijn manier van tussendoor steeds schimpscheuten op de natuurkundigen, die zo heel onnozel niets er van begrepen—terwijl ik zo vaak bij Lorentz³² juist zo zuiver en scherp de kwesties van kenniseren had horen aangeven—mij steeds meer ergerden. Maar ik had naar zijn opgave dadelijk wat boeken aangeschaft: Kant uitgegeven door Erich Adickes, mooi, groot, duidelijk, en daar zat ik vaak 's avonds—speciaal de nachtelijke uren van twaalf tot twee, in te studeren; met eveneens Paulsen's Kant er bij, en met Windelband's *Geschichte der Philosophie*. En zo kwam ik er geheel in, begon de historische betekenis te zien van de ontwikkeling van Kant naar Marx (zonder Hegel er bij te halen, waar anders Marx altijd bij aanknoopt wordt), en nu ontdekte ik in Dietzgen's *Acquisit*, een van de nummers van Dietz' *Internationale Bibliothek*, allerlei wat voor ons filosofisch van belang was. Ik weet nog hoe ik op vele zomervrijmiddagen met de fiets er op uit trok, ergens bij Wassenaar in het duin onder bomen ging liggen lezen in de *Streifzüge*, de *Religion* en andere kleine geschriften van Dietzgen,³³ en daar intens genoot van de combinatie van heerlijk natuurgevoel en openbloeiende helderheid van inzicht. Daar ik wist dat Gorter zich ook veel met filosofie, speciaal van Spinoza had beziggehouden, wilde ik hem daarover eens spreken en zocht hem op in zijn huisje in Bussum. Hij had toen net Jelle, de zoon van Troelstra³⁴ bij zich te logeren. Ik heb daar toen met hem geboemd over de filosofische vraagstukken ten opzichte van socialisme, hoorde van hem, dat hij ook Dietzgen zeer waardeerde; maar hij had er nooit dat in gezien wat ik er in zag. Hij was ook pas een paar jaar bij de partij, en was geheel vol van al wat met socialistische arbeidersbeweging te maken had, en sprak over enkele kritische bedenkingen, die hij ten opzichte van het partijprogramma had. Toen ik hem bezocht, had ik van zijn dichtwerk nooit iets gezien of gelezen; slechts vaag was het tot mij doorgedrongen dat hij in Nederland bovenal als dichter van Mei bekend was.

Wat hem hinderde in het programma bleek spoedig daarop in een paar kritische artikelen, ik meen in *De Nieuwe Tijd* waarvan hij mederedakteur was, over de landbouwkwestie:³⁵ om aan de nood der boerenarbeiders in Friesland tegemoet te komen, had Troelstra,³⁶ die deze van nabij kende, in het programma laten zetten: uitgifte van

grond door de gemeente in kleine stukjes aan boerenarbeiders, en verlaging van pachten door pachtcommissies. Gorter vond dat dat beloften waren, die tegen de ware ontwikkeling naar productievere grootbedrijven ingingen, en dat een arbeiderspartij geen pachters (dus meest ondernemers-)belangen had te verdedigen. In die tijd was het, dat ik als voorzitter van de Leidse afdeling Troelstra uitnodigde om voor ons te komen spreken. Hij antwoordde door mij te vragen hem in Haarlem te komen bezoeken, om er over te praten. Ik heb toen een dag bij hem doorgebracht, en 's middags deden wij een lange wandeling door bos en duin, waarop hij mij op allerlei wijze betoogde, hoe ondoordacht Gorter met zijn optreden in de agrarische kwestie was, hoe goed gefundeerd zijn programma was, enz. Ik heb hem aangehoord, meestal ontwijkend geantwoord, voelde me niet geheel zeker in deze kwestie, maar voelde zijn argumentatie en optreden toch iets als demagogie. Er zat, zo voelde ik het, toch wel wat meer in, dan de rechte strakke beginsellijn, die Gorter hier trok; maar ik wist het niet te formuleren. Maar ik voelde in Troelstra's manier van betogen zozeer de advocaat, de politikus, dat mij dat wantrouwig maakte. Ik begon nu te bemerken wat hij met zijn uitnodiging op het oog had: ik was als jong theoretikus in de partij aan het opkomen, en hij hoopte mij tegen Gorter uit te kunnen spelen. En daar had ik geen zin in, zelfs al zou ik het in de zaak met hem eens zijn geweest. Toen ik de volgende dag Willem de Graaff hiervan vertelde was hij vuur en vlam: je had veel scherper van je af moeten bijten en hem voorhouden hoe hij met de landarbeiders demagogie dreef. Willem kende uit eigen ervaring de betrekkingen op het platteland, speciaal in de bollenstreek, maar ook elders, grondig, en doorzag de psychologie van de klassen daar geheel. Zou je een groep van fel sociaal-demokratische landarbeiders hebben, die je steunen en de sociaal-demokraten in de gemeenteraad brengen: zodra ze hun stukje hebben, worden ze eigendomsfanatici, en volkomen reaktionair. Zo zei hij, en deze stem uit de praktische wereld leek mij de meest wichtige tegenover de strijdende partijpolitiek en theorie. Ik heb mij verder met deze kwestie niet meer bemoeid; ik herinner mij niet klaar of ik op het volgend congres ben geweest, waar de kwestie naar een commissie werd verwezen ter verdere bestudering; ik vermoed het wel, maar weet niet meer waar het was. De benoemde 'agrarische commissie' met Troelstra en Gorter beiden als lid er in, heeft vóór 1905 de beide aangevochten artikelen er uit gelicht, dus Gorter gelijk gegeven;³⁷ Troelstra verzette zich niet, 't kon hem niet meer schelen, want hij had nu een Amsterdams distrikt.³⁸ Ik heb toen nog het rapport van de commissie in *De Nieuwe Tijd* gekritiseerd op enkele andere punten.³⁹

Een jaar later was op het kongres weer een nieuw strijdpunt tussen Troelstra met zijn medepolitici, en Gorter, met de mederedacteuren van De Nieuwe Tijd, Van der Goes en Henriette Roland Holst⁴⁰ aan de orde, namelijk de schoolkwestie. Sinds 1901 was Kuyper ministerpresident.⁴¹ Hij was dat geworden, door in 1899 bij de strijd over de ongevallenwet als woordvoerder van de fabrikantenbelangen op te treden, die van een onafhankelijke regerings-verzekering tegen ongelukken niets wisten wilden, maar zelf het bestuur in handen wilden houden, opdat de dokters, die de attesten over werkdigheid hadden te geven, van hen afhankelijk zouden zijn: Kuyper kon dit geheel in zijn eigen richting van beginselen meevoe-len en aanpassen: de souvereiniteit in eigen kring was een antirevolutionair beginsel, uitdrukking van kleinburgerlijke ideologie tegenover grootburgerlijke centralisatie. Hij had daardoor talloze stemmen uit ondernemerskringen, die vroeger strikt liberaal waren, voor zijn partij gewonnen, en zo aan de stembus in 1901 de overwinning behaald. Ik had indertijd (als boek uit de leeskamer) Kuyper's Amerikaanse lezingen 'Calvinism' gelezen, waarin dit als eigen wereldbeschouwing optreedt; had mij wel een ander beeld gegeven, dan de in onze kringen gebruikelijke liberale denkbeelden over de gereformeerden en de antirevolutionairen. In Leiden maakte ik kennis met Oosterbaan,⁴² een bakkersknecht, afkomstig uit bekende antirevolutionaire propagandistenkringen, die zich van deze leer had losgemaakt en bij de SDAP was gekomen. Hij had nog wat in zich van dit idealisme van kleinburgerlijke persoonlijkheid en vrijheidsbewustzijn. De vele gesprekken over deze richtingen, die wij na afloop van vergaderingen al wandelend door Leidens straten hadden, waarbij ik hem vaster in de sociaal-demokratische leer maakte, bracht mij er toe ook Kuyper's Ons Program nog eens te bestuderen. Hier konstateerde ik, hoe uitdrukkelijk hij als naaste verwante gelijksoortige richtingen in het buitenland de Kreuzzeitung⁴³ van de Pruisische jonkers, en Pobjedonostzeff,⁴⁴ de prokureur van de heilige synode van Rusland noemt, van wie ik juist de zin gelezen had: Great is the vocation and position of Power. Wel een bewijs hoe zuiver reaktionair zijn gehele antirevolutionaire beweging was. Maar de gedachte, die hij souvereiniteit in eigen kring noemde (daarin zat altijd dat *heersen* van een verheven macht), namelijk de zelfbeschikking van hen die het werk doen over hun eigen werk, kwam sterk overeen met wat ik ook voelde, als tegenstelling tot alles door de staat door zijn ambtenaren laten regelen. Ik heb toen een stukje geschreven, ik weet niet meer of het in De Kroniek, of in De Nieuwe Tijd of nog ergens anders was, over een regeling van de school, waarbij aan de ouders een belangrijk aandeel in het zeggingschap

over de school werd toegekend.⁴⁵

Maar nu brak de strijd in de partij los. Troelstra wilde iets analoogs, en begon in de krant te liebügeln met de christelijke arbeiders, door de SDAP op een zelfde beginsel als de vrije school van de antirevolutionairen te brengen. Dit was nu des te bedenkelijker, daar hij zo niet enkel met de reaktionaire Kuyper in één schuitje kwam te zitten—en dat voor een demagogie waar geen enkel christelijk arbeider in zou vliegen—maar daar bovendien de meest reaktionairen onder de liberalen ook al naar Kuyper's vrije school overliepen, omdat ze van christelijk onderwijs gehoorzamer volksmassa verwachtten dan van de openbare school, waarvan steeds meer onderwijzers socialist of naar 't socialisme overheellend waren. Tegen Troelstra traden nu Gorter en zijn vrienden op als verdedigers van de openbare staatsschool, krachtig geholpen door de vele onderwijzers in de SDAP. Ik was het dus weer niet geheel eens met mijn vrienden, die het beginsel hoog hielden tegen de opportunistische politiek.⁴⁶ Troelstra heeft geprobeerd mij uit mijn tent te lokken door naar dat vroegere artikel te verwijzen; maar ik bleef zwijgen, voelde de strekking van Gorter's strijd tegen politiek opportunisme als juist, en voelde mijzelf zo'n beetje als utopist, die zo'n mooi plan had bedacht, maar dat buiten de reële politiek stond. Troelstra maakte in die strijd van zijn positie als hoofdredakteur van Het Volk breed gebruik, door in hoofdartikelen zijn mening met grote kracht naar voren te brengen, terwijl die van zijn tegenstanders naar ingezonden stukken werd verwezen; ik vond dat ergerlijk en unfair. Ook anderen vonden dat, en er waren tal van felle venijnige stukken over en weer. Willem de Graaff, met wie ik voortdurend over die kwesties diskussieerde zei met zijn gewone scherpe precisie: deze man deugt niet als hoofdredakteur; hij heeft het klaargespeeld om van een te voren eensgezinde partij een warboel van vechtende fracties te maken. En in zijn resolute naïviteit schreef hij een vriendschappelijke brief aan Troelstra, waarin hij hem herinnerde aan een woord, twee of drie jaar geleden bij het aanvaarden van het hoofdredakteurschap op een kongres gesproken: als gij vindt en bemerkt, dat ik het niet goed doe, waarschuw me dan, dan ga ik heen. Dat haalde Willem aan en zei: dat ogenblik is thans gekomen.⁴⁷ Troelstra antwoordde hem met een kort briefje, dat hij de zaak geheel verkeerd inzag; er waren alleen maar een paar dogmatici in oppositie, of zoiets. Daarop zond Willem een tweede brief, maar kreeg die ongeopend teruggezonden met op de achterkant zoiets als: ik wil dit niet lezen, om mijn ergernis niet te vergroten, ik heb zwaar te strijden, mijn vrouw ligt ziek, permitteer me dat ik je verdere hatelijken niet verkies te lezen. Ten zeerste gebelgd over deze afwijzing,

met de zieke vrouw als exkuus, bracht Willem de zaak in de afdelingsvergadering die voor het kongres bijeenkwam, en zette een motie door om Troelstra uit te nodigen het hoofdredakteurschap neer te leggen. Daar ik als afgevaardigde dit te doen had wist ik de aanwijzing er bij te krijgen, naar bevind van omstandigheden deze al of niet op het kongres in te dienen.⁴⁸

Op weg naar het kongres in Groningen kon ik mij onderweg in een paar gesprekken al overtuigen dat niemand voor dit standpunt wat voelde; ze waren allen bereid om de strijd over de schoolkwestie uit te vechten, maar ook zijn tegenstanders in dezen, de onderwijzers hielden aan hem als beste partijleider vast. Ik was een paar dagen te voren bij Henri Polak,⁴⁹ de voorzitter, aan geweest, om die zijn mening te vragen. Hij had ook hetzelfde bezwaar tegen Troelstra's impulsieve en toch listige, daardoor vaak onfaire manier van doen, maar, zei hij: tot zoiets, hem zo hardhandig op stal zetten, zul je een partijkongres niet gemakkelijk krijgen. Henri Polak was de voorzitter en stichter van de Diamantwerkersbond, die hij tot de stevigste, het meest naar Engels model gebouwde vakbond van 'skilled' arbeiders had gemaakt, daardoor de positie der mensen geweldig verbeterd en in een soort monopolie-toestand gebracht. Hij was een pur-sang vakverenigingsman; eigenlijk kon hem de partij en haar strijdpunten niet zo heel veel schelen, maar hij was een der twaalf oprichters, was een der notabelen der partij, door allen gewaardeerd, een kunstzinnig ontwikkeld man, later vurig strijder voor behoud van mooie oude monumenten, geheel self-made, en, zozeer krachtig despoot om de Diamantwerkersbond in 't goede spoor te houden, een uiterst beminnelijk mens. Op het kongres zouden wij elkaar nader spreken, en ik hoorde dat op de vooravond een PB-vergadering was. De volgende ochtend nam hij mij terzijde en deelde mee, dat Troelstra op de PB-vergadering de brief van Willem de Graaff had ter tafel gebracht, en aan het PB gevraagd of ze het daarmee eens waren. Natuurlijk hadden allen (Henri Polak zelf had zich onthouden) dat krachtig ontkend, en dit werd in een uitspraak van het PB vastgelegd.⁵⁰ Dus, zei Henri Polak, als je met die Leidse motie aankomt, roept Troelstra dadelijk de uitspraak van het PB op, en je valt plat tegen de grond. Doe het dus niet, je krijgt geen enkele stem mee; beperk je tot een kritiek alleen bij de behandeling van het algemeen beleid, maar laat er niets op volgen—. Zo is het dan ook gebeurd; Troelstra antwoordde honend, dat hij dan in het vervolg maar zijn mening in ingezonden stukken in zijn eigen krant moest te kennen geven. Over de schoolkwestie werd een kommissie benoemd, die de kwestie van school en sociaal-demokratie zou onderzoeken; voorlopig kreeg, als ik 't wel heb, Troelstra het recht

zijn standpunt ook als dat van de partij te propageren.⁵¹

Terwijl dit alles in de grote partijpolitiek plaats vond, gebeurde er ook van alles in onze plaatselijke afdeling, waarin ik werkte. Er waren nu wat meer leden bijgekomen, ik denk een goed dozijn; een student in chemie, Ketner⁵² (later leerling van de filosoof Heymans in Groningen, bij wie hij ook in dat vak promoveerde) die mij van het sekretariaat ontlastte. De afdeling maakte natuurlijk regelmatig propaganda door openbare vergaderingen, waar sprekers van elders kwamen, en kursusvergaderingen in kleine kring. Zo gaf ik zelf enige keren [kursus] over geschiedenis van de arbeidersbeweging, en over andere onderwerpen: deze waren voor de innerlijke ontwikkeling het meest vruchtbaar.

Voor praktische samenwerking en aanraking met de vakverenigingen hadden wij een 'Bestuurdersbond'⁵³ opgericht; deze vakmensen waren meest partijloos, maar, terwijl ze een beetje bang waren voor de naam socialist in dit konservatieve milieu, wilden ze toch wel samenwerken in allerlei akties. Soms ben ik sekretaris geweest, maar als voorzitter werd steeds iemand uit de vakbonden genomen; vaak aardige goedwillende kerels, vol sympathie voor socialisme, maar toch nog huiverig om er zelf in mee te doen; soms ook wel beperkte burgertjes, die beter in het Werkliedenverbond⁵⁴ thuishoorden. Deze Bestuurdersbond gaf gelegenheid om wijdere kringen te bereiken, met de mensen in samenwerking te praten, allerlei akties op touw te zetten, die dan een bredere klankbodem vonden dan wanneer ze van de SDAP alleen waren uitgegaan; en samen de één Mei viering te bedrijven. Die akties vonden plaats meestal aansluitend aan wetsvoorstellen, die net aan de orde waren, en eveneens bij stakingen, die soms ineens uitbraken onder ongeorganiseerde groepen. Zo herinner ik mij die van de katoendrukkers en die van de kettingsmeden aan de Nederlandse grofsmederij.⁵⁵ Ik werd er in betrokken, omdat ik enerzijds vanwege de Bestuurdersbond met hen in kontakt trad, anderzijds als berichtgever voor ons blad Het Volk daarover mededeling moest doen. Ik herinner mij hoe ik een paar keer met de katoendrukkers samenkwam bij een bank in het Van der Werff-park om daar afspraken te maken, en strooibiljetten voor een vergadering heb staan uitdelen aan de poort van de Grofsmederij. Maar wij haalden er dan zo gauw mogelijk de vakbonden bij, de Textielarbeidersbond, en de Metaalbewerkerbond, die dan een bestuurslid zonden als spreker en organisator, om een afdeling op te richten, en die leidden dan verder de staking, zodat wij daar enkel als plaatselijke korrespondenten nu en dan hadden op te treden.

Alles wat de SDAP in het land opzette, achtten wij onze plicht om

ook plaatselijk zover mogelijk door te voeren. Zo ook de koöperatie; naar de propaganda die de Koöperatie-Kommissie van de SDAP⁵⁶ (waarvan Wibaut⁵⁷ de ziel was) maakte, moest in elke arbeidersstad een koöperatieve broodbakkerij een zéker succes brengen, en dan zou een deel van de winst aan de arbeidersbeweging ten goede komen. Zo kreeg ook bij ons dit plan vastheid;⁵⁸ toen ik voor een astronomische lezing in Middelburg kwam, bezocht ik Wibaut⁵⁹ daar de volgende dag. Wibaut was een groothandelaar in hout, een stevige praktische zakenman, idealist, die socialisme vooral zag als een doorlopende reeks praktische sociale hervormingen; hij was een kenner en vurig woordvoerder van 'gemeentelijk socialisme', waarover hij met Glasgow als model, een brochure uitgegeven had.⁶⁰ (Dit bezoek was in dezelfde tijd als de polemiek Van der Goes-Saks in de Kroniek, over de waardeleer; want daarover hadden we het ook, en hij zei me, dat Van der Goes geheel ongelijk had, wat mee er toe bijdroeg dat, nadat ik hem daarover een brief met weerlegging had geschreven, in de Kroniek mijn stuk vóór Van der Goes te zenden).⁶¹ De moeilijkheid van het kapitaal bijeen brengen werd deels door hem en zijn kommissie, deels door vermogende geestverwanten (uit Delft wat, van Stoop⁶² in Dordt wat, ik meen ook van Roland Holst, ook wat van Willem de Graaff, etc.) opgelost. Als actieve en praktische hulp trad daar naast Oosterbaan, die als bakker daarin zou gezet worden (met één helper) de timmerman Marks op,⁶³ een energieke fikse kleine kerel, geheel voor praktijk geschikt, solide, zonder iets van revolutionaire aspiraties, maar voor wie socialisme praktische hervorming betekende; ik was dikwijls bij hem aan huis en leerde alle kwesties van arbeidersleven daar van de praktische zijde zien. Een perceel werd er voor gehuurd, een oven ingezet, grote propaganda onder alle vakbondsleden gemaakt, een kantoorman trad als vrijwillig boekhouder op, en zo ging het van stapel. Ik had van al die besprekingen veel werk en veel zorg, heb er heel wat tijd aan moeten geven. In volgende jaren liep het toch niet zoals [het] moest; er was scherpe concurrentie van de grote Leidse broodfabriek; Marks beweerde dat het aan de technische leiding lag, de bakker deugde er niet voor, was dikwijls ziek, en hij wist door te zetten dat deze zijn ontslag nam. Hij nam toen zelf de hele leiding in handen, en wist daarna al spoedig grotere winstcijfers te produceren; klachten van de leden, dat de broden niet het volle gewicht hadden, wist hij in de ledenvergaderingen handig uit hun hoofd te praten. En zo is die Leidse koöperatie 'Vooruit' door de kritische begintijd heengekomen, en de weg opgegaan, die zovele soortgelijke ondernemingen in andere plaatsen in sloegen: brave burgerlijke zaken, met democratische inslag en winstverdeling, die

een groepje leidende bestuurders en funktionarissen posities gaven. In de eerste jaren, toen er nog maar een zwakke stam van vaste blijvende leden was, waren er ook een paar personen, die er voor ijverden, dat de socialistische en vooruitstrevende arbeiders een eigen lokaal moesten hebben, waar ze konden bijeenkomen, praten, kranten lezen—daar moest dan rode literatuur ter lezing liggen, en tegelijk kursusvergaderingen houden. Daar werd op ingegaan, Willem de Graaff gaf er het geld voor, en een lokaaltje ingericht. Maar het duurde niet lang, of er kwam ruzie tussen de beide heren, waarvan de een er de ander uit wilde werken; een werd bekeurd wegens heimelijk sterke drank tappen; het draaide op allerlei knoeierij uit en dan mooipraterij om nog wat geld te krijgen, en toen hebben wij het opgedoekt. Willem de Graaff zei het kort en krachtig: we zijn daar het slachtoffer geworden van een paar oplichters. Die toen natuurlijk uit de arbeidersbeweging verdwenen. De partijafdeling begon echter mettertijd wat vooruit te gaan.

Kurios voor mij persoonlijk was in die jaren, dat ik soms in al deze akties en sfeer iemand van de sterrenwacht ontmoette, de instrumentmaker Kouw,⁶⁴ die voorzitter was van de afdeling van het Nederlandsch Werkliedenverbond, de oude liberale organisatie van brave ambachtslieden. Dit Verbond had als algemene taak de werklieden van het socialisme af te houden, en de waardige voorzitter zal wel menigmaal zijn waarschuwend stem verheven hebben tegen het luisteren naar dat revolutionaire gespuis. (Voor hemzelf had hij de sociale kwestie opgelost door te zorgen in de gunst van de directeur, of nog veel meer van de directeursvrouw te komen, voor wie hij alle huiselijke karweitjes opknapte). En nu moest hij beleven, dat daar toch het socialisme opkwam, en als woordvoerder iemand, die als observator aan de sterrenwacht boven hem stond en hem daar kommandeerde. Ik heb daar nooit moeilijkheid in gevonden; op de sterrenwacht heb ik steeds korrekt en vriendelijk met hem omgegaan en gehandeld, zelfs vriendelijker dan mijn oudere kollega Wilterdink,⁶⁵ die zijn hielekken tegenover de directeur niet kon uitstaan, vaak ruzie met hem had en soms met stille lomphheid beantwoord werd. Kwam het voor, dat wij elkaar in een vergadering of gekombineerde zitting ontmoetten, dan behandelde ik hem steeds alsof hij niets verder met mij te maken had, in principieel debat en bestrijding. Ik zag aan hem, dat hij er altijd wat mee inzat en niet recht wist, hoe zich te houden; het gaf me wel eens innerlijk pret, zoals hij zich dwingen moest, niet te veel op het socialisme te schelden; maar ik heb mijzelf in deze volledige scheiding van twee soorten van aanraking steeds goed kunnen houden.

Uit deze Leidse tijd moet ook nog melding gemaakt worden van

onze belevenissen met Bolland. Deze had, nadat hij in Leiden benoemd was, en enige jaren Kant gedoceerd, zich op Hegel geworpen en leidde zijn leerlingen daar in, waaronder een schare van blinde aanbidders en bewonderaars, meegesleept door zijn forse persoonlijkheid, zijn donderen tegen alle tegenstanders, zijn brutale rede-neertalent en zijn brede stierenek. Het werd mode in Leiden te 'hegelen'; zij waren niet aanhangers van Hegel, maar 'hegelaars', zoals ze zich noemden, die de kunst geleerd hadden om dialectisch te redeneren, door 'eenheid van tegendelen', dat wil zeggen anderen door paradoxen omver te praten. Het schijnt dat Bolland er van gehoord had dat de socialisten Marx als een soort verbeterde Hegel beschouwden; tenminste hij voelde zich geroepen, het socialisme te lijf te gaan, wat ook geheel paste bij zijn ultrareactionaire gezindheid. Hij deed dit in de vorm van een openbare academische lezing over 'Het maatschappelijk vraagstuk en deszelfs slechte oneindigheid', waar wij allen heenstreamden. Het was een met groot krachtvertoon voorgedragen droevig relaas van totale onwetendheid en demagogie. Ik heb er toen een vernietigend artikelje aan gewijd in De Kroniek van Tak.⁶⁶

Maar daarmee was het niet uit. De voorzitter van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, afdeling Leiden, vond dit een pracht-gelegenheid om zijn vereniging eens weer wat naar boven te halen, en nodigde Bolland uit, voor deze vereniging in een openbare vergadering te spreken over 'Vakverenigingen'. Of de heer Kouw hier inderdaad een ogenblik heeft kunnen menen, dat Bolland daar wat behoorlijks van wist of er aan kon aanknopen? Het zaaltje in het Volkshuis was vol met arbeiders en studenten. En Bolland met zijn zelfverzekerde krachtstem voer daar uit tegen die proletariërs, die maar niets doen dan kinderen in de wereld brengen, en die moeten wij dan maar onderhouden. En tot slot, even aan het aangekondigde onderwerp herinnerd, waarover hij niets gezegd had, voegde hij er bij dat vakverenigingen zeer nuttig waren en beval hij dus de arbeiders aan zich bij het Werkliedenverbond aan te sluiten.

Wij wisten vooruit dat wij daar zouden debatteren en revanche nemen voor de academische lezing, waar geen debat was. Ik kwam op 't podium, plaatste me achter de lezenaar en begon zijn betoog onder handen te nemen, terwijl hij, in plaats van naar beneden bij de bestuurstafel te gaan, en het aan te horen, achter mij op het podium heen en weer ijsbeerde. (Hij wist natuurlijk niet, wat debatteren op een politieke vergadering was; van zijn studenten had hij nooit zo iets beleefd.) Tot hij na een poosje plotseling naast mij stond, en met de vuist een slag op de lezenaar deed en riep: Meneer de Voorzitter: is dat debatteren? Die meneer houdt een redevoering! En zo

ging hij door. Groot tumult in de zaal; ik vroeg: Voorzitter, heb ik het woord of heeft professor Bolland het? Waarop Kouw: professor wil u alsjeblieft hier aan de bestuurstafel komen en de debater laten spreken? Hij stapte onwillig naar beneden; ik maakte snel een slot, memoreerde de academische lezing, en hield op. Ik weet niet, wat hij toen verder nog geantwoord heeft; er was tumult in de zaal, overal discussiërende groepjes, die langzaam na het sluiten van de vergadering door de zaal wegtrokken. Ergens in een hoek begon een groep de Socialistenmars. Bolland, met enige vrienden een 5 meter van me af, kwam op me toe: vindt U dat dan behoorlijk, dat die lui van U daar gaan zingen. Ik zei, laat ze, dat is toch vrij, of zo iets; maar reeds stonden er een aantal van onze lui om hem heen, die hem op zijn gezegden repliceerden, een verwarde discussie, waarbij Willem de Graaff op een stoel sprong om over de anderen heen hem toe te voegen: 'U zal toch moeten erkennen, professor, dat U een beroerde figuur hebt geslagen door te praten over dingen waar U niets van weet'. Waarop Bolland eveneens op een stoel er tegenover sprong en repliceerde—historische woorden!—'dat kan ik toch niet helpen, zij hadden mij toch uitgenodigd.' Blijkbaar ging hij van de gedachte uit, dat als een hoogleraar in filosofie gevraagd wordt over iets te spreken, wat ook, waar hij niets van weet, dat hij er dan maar op los moet gaan praten.⁶⁷

Vermeldenswaard is ook nog een door de SDAP belegde grote vergadering in de Stadsgehoorzaal met priester Fonteyne⁶⁸ uit België als spreker. Deze, een radikaler volgeling van pater Daens⁶⁹ (die tegen de bisschoppen rebelleerde als woordvoerder van het kleine volk), was al socialistisch gezind; hoewel we heel goed wisten dat hij nog een eind van de socialistische partijen afstond, was dit toch een middel om de onderworpen katholieken wat op te monteren. Het was een eigenaardige figuur, die pater op het podium, heen en weer lopend orerend, geen opgestelde redevoering; men voelde hoeveel innerlijke strijd daar achter zat, nog altijd, tegelijk eerlijke volksman, vol gelijkheidsideeën, vol geestvervoering, en steeds de durf van opstand tegen kerkgezag. In het debat werd natuurlijk de vraag gesteld, hoe een Christen aan de kant van de goddeloze Marx kon staan, en daar de SDAP op Marx' leer steunde, kon zo iemand daar niet bij behoren. Ik geloof dat aan Fonteyne de hele portée van de vraag en de tegenstelling ontging; dus die kwestie moesten wij zelf even in een slotwoord aansnijden. Toen we 's avonds nog even met hem napraatten was hij helemaal de joviale Vlaming, als zovele dorpspastoors, vertelde veel van belevenissen met het Vlaamse armoevolk, maar ging op geen enkel principe-punt in.

Enigszins daarmee verwant was een vergadering in dezelfde grote

zaal, een debatvergadering over 'Marx of Christus'.* Een militante dominee in Leiden, Rudolph,⁷⁰ had enige keren tegen het socialisme gepreekt of gesproken, ook over de kwestie van de atheïst Marx. Hij werd toen uitgenodigd tot een openbare debatvergadering, met Van der Goes als spreker van ons, beiden met geheel gelijke rechten, eerst ieder een uur, dan elk een kwartier voor replieken, en dan nog vijf minuten voor laatste opheldering. De zaal was natuurlijk stampvol met arbeiders van beide richtingen; het was genoegelijk door de volkomen onpartijdigheid van behandeling, al ging het soms fel. Het debat is toen door ons in brochurevorm uitgegeven, weer met volle gelijke medewerking van beide kampioenen.**⁷¹

Op geheel andere wijze verliep een vergadering, die hier vermeld moet worden, vanwege de Bestuurdersbond, waarvoor ik Troelstra als spreker had weten te krijgen; ik vermoed dus dat het over Algemeen Kiesrecht ging. Ik was toevallig die avond juist weg om elders een cursus te geven, dus hoorde het verloop naderhand van de anderen. De voorzitter van de Bestuurdersbond presideerde. In het debat trad Samson⁷² op, een bekend anarchistisch kolporteur, vaste gast op onze SDAP-vergaderingen om daar boekjes te verkopen, een niet fanatieke, maar wel overtuigde 'vrije', voorzichtig-joviaal in zijn optreden, maakte op mij vaak de indruk dat het kolportagebedrijf toch voor hem hoofdzaak was, en zijn, door altijd weer te komen, ietwat vervelend gedebatteer meer als reclame diende. Dit heerschap kwam in debat, en bleef doorpraten, tot ergernis van Troelstra, die de voorzitter al er op wees, dat hij aan dat gepraat een eind moest maken. Maar deze wilde of kon niet doortasten, wist zich niet te laten gelden (of had er in zijn hart pret in, had meer van een Werklieden-verbonder); en toen Samson, die dat merkte, uit moedwil steeds bleef doorleuteren, protesteerde Troelstra, die met de trein wegmoest, tegen dit misbruik van debat, en liep, toen dat nog niet hielp, woedend weg. Natuurlijk moesten wij toen dat zaakje opknappen, en stelden voor, en kregen ook gedaan, in de eerstvolgende bijeenkomst van de Bestuurdersbond—waar we eerst de voorzitter scherp attakeerden—dat Samson wgens zijn onbehoorlijk optreden voor het vervolg van debat op openbare vergaderingen van de Bestuurdersbond werd uitgesloten.

Kort daarna brak de felste episode van klassenstrijd uit, die in vele jaren van de geschiedenis van ons land is voorgevallen. De bootwerkers in de Amsterdamse haven staakten, waarschijnlijk om een loonkwestie.⁷³ Toen besloten de vervoermaatschappijen om de goe-

deren, die niet gelost en geladen konden worden, per trein te verzenden, door ze aan de Rietlanden, het grote goederenemplacement, in te laden. Toen weigerden echter de spoorweglui die daar altijd werkten, deze in te laden daar de goederen 'besmet' waren. Naar de leer van de eenvoudige solidariteit en gevoel van gemeenschappelijk belang, kon niet een groep van transportwerkers zich laten gebruiken om de staking van een andere groep te breken; dit werd uitgedrukt door die goederen 'besmet' te verklaren. Het niet behandelen van besmette goederen was een elementair, spontaan gevoelsaxioma. De spoorwegdirecties, in hun absolute heerschappij aangetast door deze weigering, vaardigden een oekase uit, dat de onwilligen met ontslag bedreigd werden. Op die zweeps slag op het terugdeinzend paard antwoordden de spoorwerkers met als één man hun jas aan te trekken en het terrein te verlaten. En toen de directies er bij bleven ze te willen ontslaan, sloeg de staking over op alle spoorwegwerkers van Amsterdam, op de machinisten die weigerden te rijden, en daarna zich uitbreidend naar alle centra: in een paar dagen lag het gehele spoorwegverkeer stil.

Onmiddellijk traden de vakverenigingen in actie, toen nog jong en vol activiteit. Er waren er twee; indertijd was in Utrecht uit het kantoorpersoneel een 'Nederlandsche Vereeniging van spoor- en tramwegpersoneel' opgekomen, die zich langzaam had uitgebreid over alle categorieën, een rustige vereniging, zonder enig spoor van revolutionaire opvattingen of agitatie, in bedaarde verzoekschriften en besprekingen met de directies de belangen van diverse groepen van het personeel behartigend. Leider en oprichter was Jan Oudegeest,⁷⁴ die vanuit zijn sociaal-demokratische overtuiging goede medestanders onder een aantal kollega's op de bureaus had weten te vinden, die nu een goede staf voor een moderne vakbond van Engels model vormden.⁷⁵ Onafhankelijk daarnaast stond de Machinistenbond, met Petter⁷⁶ als voorzitter; de machinisten voelden zich steeds als belangrijkste vaklui, de aristocratie der spoorlui, wilden zich dus niet door de grote Vereniging laten opslokken, en daar deze sociaal-demokratisch gericht en modern was, was de machinistenbond, om de tegenstelling te accentueren, meer anarchistisch gericht en revolutionair. Nu, onder de druk van de plotselinge explosie, moesten ze samenwerken, samen optreden, en deden dat dan ook. De directies stonden machteloos tegen de algemeenheid van de uitbarsting—vooral nu die gevolgd werd door een oplaaien van stakingsbewegingen in allerlei andere vakken. Ze kwamen met de beide vakverenigingen tot een akkoord, waarbij tal van oude grieven en misstanden, waar al zo lang vergeefs tegen geageerd was, opgeruimd werden. En nu kregen, in ditzelfde algemene gevoel van tij-

* Dit was later 22 maart 1906 (P.)

** 'Marx of Christus' 1906 (P.)

delijke onmacht bij de bourgeoisie, ook de bootwerkers hun eisen ingewilligd.

Nu echter trad de regering op; een week later werden wetsontwerpen ingediend bij de Tweede Kamer, waarbij staking van openbare verkeersmiddelen strafbaar werd gesteld, met daarnaast nog meer bepalingen ten nadele van de vakstrijd in het algemeen. Kuiper legde een inleidende regeringsverklaring af, waarbij hij, om de noodzaak van scherpe wetten tegen terreur bij stakingen te bewijzen, sprak van 'de gruwelen van Durgerdam'. (Toen twee jaar later bij de verkiezingspropaganda Mendels in Durgerdam sprak, vroeg hij na afloop aan de groep inwoners, die hem hadden doen optreden, wat die gruwelen van Durgerdam van minister Kuiper toch geweest waren. Eerst wist niemand het, ja toch herinnerde men zich iets, dat was zo'n gewone vechtpartij van Durgerdammers met Amsterdamse bootwerkers, wat iedere keer voorkwam, omdat de Durgerdammer jongens altijd probeerden bij een havenkwesie er in te dringen en ruzie te maken; daar in Durgerdam trok niemand zich die vechtpartijen aan).⁷⁷ Trouwens, in de gehele bourgeoisie leefde de represaille-stemming; deze nederlaag kon ze niet op zich laten zitten: in Kuiper's 'dwangwetten' was haar opvatting neergelegd. De arbeiders zagen de storm opkomen, en vormden uit al hun vakbonden, moderne (dat wil zeggen gematigd, sociaal-demokratisch gezinde) en vrije (syndikalistisch gerichte), met inbegrip van de SDAP enerzijds, de groep van vrije socialisten van Domela Nieuwenhuis anderszins, een 'Comité van Verweer'. In elke plaats van belang werd een plaatselijk comité gevormd uit dezelfde bestanddelen. De SDAP-kamerleden, Troelstra voorop, speelden daarin, omdat zij in de Kamer de strijd moesten voeren, een belangrijke rol. In dat Comité werd besloten, zich met alle middelen tegen deze aanslag te verweren, een sterke agitatie door het gehele land op touw te zetten om alle arbeiders op te roepen tot meedoen, en als laatste middel een nieuwe staking van alle verkeersmiddelen, en zoveel mogelijk andere bedrijven te houden. Zo werd het gehele land een toneel van felle openbare en politieke belangstelling, overal kwamen propvolle vergaderingen bijeen, waar een gelijkkluidende motie tegen de stakingswetten werd aangenomen.

Leiden was geen voornaam centrum van verkeer, er woonden weinig spoorlui. De Bestuurdersbond die als plaatselijk comité optrad, vergaderde een paar maal met hun plaatselijke afdeling; er kwamen dan een paar machinisten die nogal terughoudend deden—alsof ze zich in dit gezelschap vreemd voelden—en mij nogal konservatieve burgertjes toeleken. Maar ook in Leiden moest de Bestuurdersbond een grote openbare protest-vergadering beleggen, die in de Stadsge-

hoorzaal plaats zou vinden. Twee dagen te voren komt de voorzitter naar me toe; ik had hem wegens die affaire met Troelstra zo scherp aangepakt; nu was hij bang dat hij weer niet in staat zou zijn het debat te beheersen en verzocht mij, het presidium voor die avond van hem over te nemen, dus het zelf maar te doen. Ik vond dat best. Toen wij kwamen, was de zaal tjokvol; er werd ons dadelijk verteld dat er in het midden een troep christelijke Rijnsburgers zaten, opzettelijk gekomen om herrie te maken om de vergadering in wanorde te laten mislukken; dus in mijn korte openingspeech zwaaide ik flink met de hamer, verzocht rustig zakelijk debat en dreigde ieder, die daartegen lawaai zou maken, er uit te laten gooien. Als daar inderdaad een troepje aldus gezinde dorpelingen zat, zullen ze wel niet door deze woorden, maar wel door de duizend Leidse arbeiders om hen heen voldoende geïmponeerd zijn om zich stil te houden; en het liep alles best. Onze spreker zou Melchers,⁷⁸ kamerlid uit Den Haag zijn. Wij wachtten op hem; daar verscheen onze oude vriend Samson, kwam naar mij toe, en gaf mij een briefje van Melchers, dat deze verhinderd was, en nu Samson in zijn plaats zond. Men denke zich de komiek[heid] van dit geval; dit heerschap, door de Bestuurdersbond plechtig van debat op zijn vergaderingen uitgesloten, treedt plotseling als zijn woordvoerder en spreker in deze massavergadering op! Wij maakten bonne mine, alsof er niets gebeurd was, al meende ik een soort Mephistopheles tintje op zijn eeuwig glimlachend gezicht te zien. En hij gedroeg zich en sprak heel waardig en rustig. Er was nog wat debat, wel fel, maar in geordende vorm, en toen werd de motie zonder merkbare tegenspraak door de massa aanvaard en aangenomen verklaard.⁷⁹

Al deze vergaderingen en moties konden niet beletten, dat van de kracht van de arbeiders steeds meer afgeknabbeld werd; overal werden zij, speciaal de machinisten en spoorlui, of hun vrouwen in stilte bewerkt; christelijke bonden werden opgericht, en zij voelden wel, dat er wat veranderd was. De hele bourgeoisie was fel eens van zin om haar slag te slaan. Ik schreef toen in De Nieuwe Tijd een artikel 'Een belangrijk oogenblik' vooral over de gegroeide eenheid.⁸⁰ Toen kwam plotseling, voor ons als een, niet als een donderslag, dat beeld past niet, maar als een valse knars, (na de afdelingsbehandelingen van de wetten) een artikel van Troelstra in Het Volk, 'Wat nu?', waarin hij advies gaf, de voorbereide staking af te gelasten. Er was onder ons diepe verontwaardiging; ten eerste omdat wij gejubeld hadden over de grote eenheid die in de arbeiders van diverse richtingen ontstaan was, en die we nu zagen uiteenvallen, want nu zouden alle syndikalistisch-gezinden opnieuw zien en zeggen, dat de SDAP onbetrouwbaar was, met name deze politieke leiders. Het

was duidelijk dat Troelstra dat op eigen houtje had gedaan. Hij zag —terecht—de strijd zwaar in, maar het ontbrak hem aan de durf dit in het Comité van Verweer tegenover de syndikalist en Domela door te vechten; terwijl hij in de krant eigen baas was. En ten tweede zou het gevolg zijn, niet dat werkelijk de staking afgelast zou worden, want door deze methode waren de anderen meer verbiterd dan overtuigd, dus zou plaats hebben nadat hij volkomen wantrouwen in de uitslag had gezaaid, dus aarzelend en met halve kracht uitgevoerd, dus zeker zou mislukken. (Het is de vraag, of niet een goed en volledig doorgevoerde staking, al zou die dan de aanname van de wetten niet verhinderd hebben, dus onmiddellijk daarop afgebroken moest worden, niet veel beter was geweest, dan een afgelaste, waarna, als na een vlucht, represailles en loonverslechteringen overal zouden gekomen zijn.) In deze stemming zond ik een protest als ingezonden stuk, waarin o.a. de zin voorkwam, die mij later fel kwalijk genomen en voor de voeten is geworpen: 'hij had zijn opvatting in het Comité van Verweer moeten verdedigen, om dat voor zijn zienswijze te winnen. Is dit niet geschied of niet gelukt, dan is zijn handeling nu weinig minder dan verraad...' Troelstra weigerde dit ingezonden stuk vóórdát de zaak beslist was, op te nemen. Ik geloof, dat ik het toen terug vroeg en geen zin had het na afloop te zien verschijnen, maar dat het toen toch afgedrukt is; het is daarop 26 maart in Het Volk afgedrukt.⁸¹ Trouwens alle redakteuren van De Nieuwe Tijd, Van der Goes, en Jet Holst schreven in dezelfde zin.⁸²

Het Comité gelastte de staking niet af maar bleef bij het eenmaal besloten plan van een proteststaking tijdens de openbare Kamerbehandeling. In elke plaats van belang was een afgezant van het Comité om de strijd te organiseren; maar ze hadden het vaak zwaar. Gorter bijvoorbeeld was in Groningen; als hij op straat liep trachtten troepjes heren van de bourgeoisie hem van de benen te lopen. Er was echter geen goede organisatie; ik kreeg toen een telegram, dat ik niet begreep en dacht dat [het] van een familielid was, en veel later vernam ik dat dat voor de staking was bedoeld geweest. Even te voren was ik met een ander bestuurslid van de Bestuurdersbond bij de Leidse voorzitter van de Machinistenafdeling geweest; en uit de vijandige houding zag ik toen al, hoe deze groep hier tenminste niet het minste plan tot staken had. De arbeiders voelden de andere atmosfeer, die steeds bij de tweede staking heerst, waar de bourgeoisie ze wenst om revanche te kunnen nemen. Na enige dagen verwarring en aarzeling in het verkeer begonnen de treinen meer en meer te rijden, en tegen het eind van de week was het een volkomen mislukking. Overal werden de arbeiders in alle soort bedrijven, die uit

solidariteit gestaakt hadden, ontslagen, en niet weer aangenomen. Toen Troelstra en Oudegeest, als de beide leiders, tenslotte ook per trein uit Den Haag naar Amsterdam terug kwamen, daarmee de nederlaag erkennend, werden ze aan het station door bourgeois-medereizigers gehoond, uitgejouwd en bijna mishandeld. Vol bitterheid zullen ze toen gedacht hebben aan die grootsprakige demagogen, die dit doorgedreven, en die onwijze bedillers, die hun verstandig advies zo fel beschimpt hadden.

Voor hen kwam toen de eindzitting van het Comité van Verweer waar de oude Domela als openbaar aanklager optrad, blijkbaar vol voldoening dat hij die parlementariërs kon ontmaskeren, fanatiek, diabolisch en vaak geheel onwaar. Het kwam daar tot felle verbiterde debatten, met als slot een onderzoekingskommissie ingesteld, die alle feiten zou verzamelen, en objectief in een rapport zou publiceren. Toen dit rapport naderhand verscheen, bleek dat van alle beschuldigingen van Domela niets overbleef, dan dat ene Volk-artikel. Ieder die er mee te maken had gehad, was door deze commissie uitgenodigd een verslag in te zenden van wat hij gedaan en wat er gebeurd was. Ik had ook een klein berichtje gezonden over al wat wij in die tijd in Leiden hadden gedaan;⁸³ in het Rapport stond niets daarover, omdat ik naderhand, toen ik moeilijkheden kreeg, een briefje achterna zond met verzoek dit liever niet te publiceren.⁸⁴

Na de nederlaag kwam de wraak. Niet eens, maar meerdere malen gebeurde het dat een nu ontslagen staker, als hij ergens om werk kwam vragen, ten antwoord kreeg: als je wegens diefstal ontslagen was, zou ik je aangenomen hebben, maar een staker neem ik niet aan. Dat tekent de stemming. Alles wat met de arbeidersbeweging onder enigszins welgestelde personen sympathiseerde, en vooral bemiddelde SDAP-leden, hebben zware sommen betaald in het hulpfonds dat de directe nood onder de duizenden ontslagenen moest lenigen. Allerlei werd opgericht om ze aan bestaan te helpen: plaatsen in koöperaties vrijgemaakt, winkeltjes of andere zaakjes opgezet en dergelijke. Daar er onder de oude trouwe leden van Oudegeest's Vereniging veel kantoormensen, ontwikkelde intellectuelen, mee slachtoffer waren geworden, werd toen een arbeiders-verzekeringsmaatschappij opgericht,⁸⁵ die in plaats van de vele kleine parasitische begrafenisfondsjes zou komen, en een groot aantal agenten en ambtenaren nodig had: een goed en sterk humanitair Joods zakenman, Nehemia de Lieme⁸⁶ werd de bekwame leider van deze onderneming. Maar natuurlijk, ondanks dit alles bleef nog lang de ellende van de nederlaag en de wraak nawerken.

Na de bourgeoisie trad nu ook de regering op met wraak-maatrege-

len. Alle rijksambtenaren, die er op enige wijze in betrokken waren geweest, moesten via hun chefs rapport inleveren over wat ze gedaan hadden, als een der gegevens voor het disciplinair onderzoek. Ik behoorde ook daarbij, en moest dus bij de directeur van de sterrenwacht komen om mij te verantwoorden. Ik gaf hem mijn rapport; uit Den Haag werd daarop geantwoord, dat dit niet voldoende was; er moest een verklaring van leedwezen bij. Ik antwoordde daarop, dat ik niet wist waarover leedwezen te betuigen; alles wat ik gedaan had, was eerlijk en wettelijk geoorloofd, en alleen dat het de regering niet aanstond van haar partijstandpunt, was geen reden om iets ervan te betreuren. We hebben daarover fel gedisputeerd; ik zag dat ontslag toch het einde zou zijn en vond dat een onwettige willekeur-maatregel. Hij echter wilde mij blijkbaar niet missen, verzocht mij, vooral niet koppig op mijn standpunt te blijven staan, en er nog eens rustig over te denken. In het verder praten kwam toen voor de dag, dat hij mij wees op de in de grote Leidse vergadering door mij als voorzitter voorgestelde en in stemming gebrachte motie, waarin stond dat de arbeiders met alle middelen het tot stand komen der wetten zouden trachten te verhinderen. Alle middelen, zei hij, sluit in zich bijvoorbeeld wapengeweld, opstand, dus onwettige dingen. Waarop ik, verbaasd-verontwaardigd antwoordde: dat is larie, iedereen wist en weet dat met dat woord 'alle' middelen, als het sterkste een tweede staking was bedoeld, in tegenstelling tot de zachtere middelen van alleen maar vergaderingen, kamerspeeches etc.; niemand onder alle sprekers of hoorders had daarbij aan onwettig wapengeweld gedacht. Maar nu ging mij een licht op: zat daar het punt dat aanstoot gaf, dan kon ik dat met alle genoegen uit de weg ruimen. En zo stelde ik een brief in die zin aan de regering op, dat met alle middelen als ergste een verkeersstaking bedoeld was, die toen, voordat de wetten aangenomen waren, nog wettelijk geoorloofd was; dat ik dus mijn leedwezen er over uitsprak, dat ik bij het voorstellen van de motie er niet aan gedacht had om uitdrukkelijk deze betekenis in het licht te stellen, en toegaf dat een rijksambtenaar niet tot onwettige daden tegen de regering mag aansporen. Deze verklaring werd door de directeur naar Den Haag gezonden. Ik dacht dat daarmee de zaak uit was (vele andere ambtenaren, die zich verder in de aktie begeven hadden, zijn toen ontslagen). Maar een week later kwam een briefje ondertekend door minister Kuyper zelf: ik verzoek U op die en die tijd op mijn bureau te mijnen huize daar en daar voor een persoonlijk onderhoud te willen verschijnen. Ik er mee naar de directeur: wat duidt zoiets; ik dacht [dat] de zaak nu uit was. Ja, zei hij, ze is ook uit; een ambtenaar die hij wil ontslaan, zal hij niet voor een per-

soonlijk onderhoud ontbieden; hij zal denkelijk een reprimande willen geven. Ik dus naar Den Haag en precies op het aangewezen uur aangebeld en toegelaten. Na een paar algemene zinswendingen begon hij over socialisme te spreken, en leidde het gesprek over naar de leer van Marx, waar hij van allerlei tegen in bracht. Gelukkig had ik indertijd de kwestie marxisme-calvinisme vroeger al doorgepraat met onze partijgenoot-bakker en was ik welbeslagen in Kuyper's eigen werken; zodat hier tot mijn eigen verbazing, een principiële discussie ontstond over het thema marxisme. Ik vermoed dat hij wel eens kennis genomen heeft van artikelen in De Nieuwe Tijd, daar mijn naam als verdediger van deze leer gezien, en nu de gelegenheid te baat nam om van een wasechte marxist het een of ander kwestieuze van de leer te horen uitleggen. Ik voelde er ook wat ijdelheid in van de oude heer om eens aan ons marxisten te tonen hoezeer hij ook theoretisch bij was en hun leer kende. Al replicerende op zijn bestrijding dacht ik eindelijk hem in de hoek te hebben en was nieuwsgierig wat hij daarop zeggen zou; en toen zei hij zo ongeveer woordelijk: mijnheer, het heeft mij veel genoegen gedaan hierover met U van gedachten te wisselen. Wat nu de kwestie betreft, waarvoor ik U hier ontboden heb: de regering heeft uw verklaring gelezen en neemt er genoegen mee. De regering denkt er niet aan om een rijksambtenaar in de vrije uiting van zijn politieke overtuiging in het openbaar te belemmeren, welke die ook zij; maar zij staat er op dat een rijksambtenaar, bij straffe van ontslag, niet mag aansporen tot enige handeling in strijd met de wet. En daarmee kon ik gaan. Thuis gekomen moest ik dadelijk bij de directeur verslag doen; toen ik hem vertelde van die discussie, was hij niet eens verbaasd, maar gaf te kennen dat onze minister-president er wel meer van hield te laten horen hoe hij van alles op de hoogte was.

Nu kwam nog het partijcongres, dat in plaats van Pasen op Pinksteren belegd was, in Enschede.⁸⁷ Ik kon er niet heen, ik kon er niet eens aan denken verlof daartoe te vragen (Pasen was altijd vaste vakantiedag) onder deze omstandigheden. Troelstra is daar fel tegen mij⁸⁸ en anderen van leer getrokken; nu, na de beschuldigingen van Domela sloot de partij zich zeer solidair bij hem aan; maar er werden ook heel wat harde noten aan hem te kraken gegeven.

In deze jaren was ik steeds met theoretisch-filosofische studie bezig gebleven. Ik had het werk van Dietzgen, zover toegankelijk, leren kennen; maar zijn eerste geschrift 'Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit' was uitverkocht en sinds 1869 niet herdrukt. Ik was (vermoedelijk door Kautsky) bekend geworden met het adres van zijn zoon Eugen Dietzgen, die nu in Wiesbaden woonde.⁸⁹ En toen ik hem daarover geschreven had ontving ik een exemplaar van het

oude boekje. En hier vond ik eerst ten volle wat ik zocht, een duidelijke systematische uiteenzetting van de kennistheorie, van het wezen der begrippen en abstrakties. Daarmee vergeleken was al het latere, wat ik kende, *Das Acquisit*, de *Briefe über Logik*, die *Streifzüge*, alles essays die over enkele losse punten veel aardigs zeggen, maar niet geven wat wij nodig hadden, een systematische uiteenzetting van het wezen der kennis. Dat vond ik nu hier. Ik heb er dan ook bij Dietzgen op aangedrongen, dat hij vooral moeite zou doen om dit eerstelingswerk van zijn vader, dat diens allerbelangrijkste werk was, opnieuw uit te geven.

Door dit te lezen was nu mijn opvatting van marxisme en kennisleer, ten opzichte van hun onderlinge verhouding tot een afgerond geheel, tot afsluiting en helderheid gekomen. Ik heb toen, dit was al in 1901, een studie 'De filosofie van Kant en het Marxisme' in *De Nieuwe Tijd* gepubliceerd.⁹⁰ Ik meen te mogen zeggen, dat hiermee de filosofische basis van het Marxisme zuiver vastgelegd was, in tegenstelling tot de vele steeds mislukte pogingen meest van reformistisch-intellektuele zijde, om Marx met een of ander burgerlijk filosoof in konnctie te brengen. Onder de vrienden en partijgenoten van onze marxistische richting werd het ook gewaardeerd en erkend. Door mijn aanstaande vrouw (zomer 1903 zijn we getrouwd)⁹¹ was ik nader met Herman en Wies Gorter⁹² in contact gekomen, die Anna reeds kende. Herman was even enthousiast als ik over dat oude boekje van Dietzgen, dat ik hem gaf, en heeft het helemaal vertaald, in *De Nieuwe Tijd* geplaatst, en apart als overdruk uitgegeven.⁹³ De schrijfster Cornélie Huygens, een geestdriftige ietwat overspannen, maar eerlijke en sympathieke figuur, als schrijfster van Barthold Meryan populair in de partij en op elk kongres aanwezig, had al een paar geestdriftige artikelen over Darwin-Marx geschreven in *De Nieuwe Tijd* en haalde er nu Dietzgen bij, natuurlijk niet zeer diep, maar vol vuur. Ze zijn daarom vermeldenswaard omdat zeer vele jaren later Ketner, mijn oude Leidse kollega-bestuurslid van de SDAP, toen hij zich diep in de filosofie stortte bij Heymans in Groningen, en diens idealistische leer geheel aanvaardde en bij hem promoveerde over 'Joseph Dietzgen', daarin mededeelt dat Cornélie Huygens de eerste was, die Dietzgen in ons land bekend maakte. Hij had eenvoudig niet ver genoeg teruggebladerd in de jaargangen van *De Nieuwe Tijd*.⁹⁴

Eugen Dietzgen deelde me mee, dat de nieuwe uitgave zou plaats vinden als een deeltje in de Internationale Bibliotheek van Dietz, evenals het *Acquisit*; en hij wenste dat ik er een inleiding bij zou schrijven. Ik heb dat toen gedaan, dezelfde gedachtengang volgend als in het *Nieuwe Tijd*-stuk, maar voor mijn eigen gevoel iets te veel

2. Bruiloftsgasten op het huwelijk van Anton Pannekoek en Anna Nassau Noordewier, 15 juli 1903. Voorste rij van links naar rechts: mw A. Nassau Noordewier-Helder met Chris van Pesch, dr. H.J. Nassau Noordewier, eerste echtgenote van Hen Noordewier, de verloofde van Adolf Pannekoek; achterste rij v.l.n.r.: Herman Gorter, Henriette Roland Holst, voor haar Henty Noordewier, Wies Gorter, dr. J. van Pesch, Anna Pannekoek, Willem de Graaff, Griet Noordewier, Michiel Noordewier, Trui Pannekoek, Adolf Pannekoek, Jan Kipp, Eva Nassau Noordewier (verloofd met Jan Kipp), Tine van Pesch-Noordewier (particulier bezit).

in lawaaijstijl, laat ik zeggen een soort overmoed van pas gevonden waarheid.⁹⁵ Hij vond het prachtig, omdat hier zijn vader in betekenis voor de socialistische beweging haast tot een evenknie van Marx werd gemaakt. Hij is toen begonnen met alle kleinere geschriften ook aldus een waardiger vorm te geven dan in die armoedige, op slecht en vergelend papier gedrukte brochetjes van de Vorwärts-drukkerij. Dit contact bewerkte tevens dat An en ik hem in de zomer 1903 in Wiesbaden, op zijn uitnodiging, gingen opzoeken, als zijn gast in het hotel waar hij woonde. Eugen was als jonge man door zijn vader naar Amerika gezonden; de oude filosoof had goed gemerkt dat zijn kleinbedrijf als leerlooier geen toekomst gaf, ook niet voor hemzelf op zijn oude dag, en droeg zijn zoon op, aan de overkant zijn geluk te beproeven en een bestaan voor de familie te veroveren. Dat had de zoon ook gedaan; na allerlei wederwaardigheden en moeilijke jobs was hij eindelijk geslaagd, eerst op weg geholpen door partijvrienden, Sorge⁹⁶ bijvoorbeeld, de vriend van Marx en Engels, en had een handel in tekenbehoeften opgezet, die zich gaandeweg uitbreidde tot fabricage van dit alles in een steeds grotere zaak. Toen kon zijn vader met zijn zusters en broers overkomen; de oude Dietzgen heeft daar nog geschreven in de kranten van de Amerikaanse arbeidersbeweging (heel veel Duitse immigratie), en zich nog een roemvolle naam verworven door na de ontploffing in Chicago (op de Haymarket) en de anarchistenjacht daar aansluitend, zich onbevreesd aan te bieden als tijdelijke plaatsvervanger in de krantenredactie.⁹⁷ Eugen's zaak bloeide zozeer, dat hij zich als eigenaar kon terugtrekken, en (ook wegens wankele gezondheid) in Wiesbaden royaal kon gaan leven. Wij hebben daar toen veel over socialisme, marxisme en filosofie gepraat; in het laatste liefhebberde hij ook zo'n beetje. Hij voelde steeds meer als zijn roeping, verder voor de grootheid en roem van zijn vader te werken. Dat heeft in latere jaren tot het kwade gevolg geleid, dat andere, minder kritische bewonderaars van zijn vader bij hem in de gunst kwamen. Hij, en een van dezen, Untermann,⁹⁸ (Untermann had ik, vóór dit boek uitkwam, al uit een bij Kerr⁹⁹ verschenen boekje 'Science and Revolution' leren kennen als oppervlakkig niet-Marxist, en in de Neue Zeit gekritiseerd)¹⁰⁰ hebben toen een 'Dietzgenismus' geproklameerd, Dietzgen als de man van monistische wereldenheid, enigszins vaag en met grote woorden van Weltdialektik etc., speciaal echter niet meer afhankelijk als bijfiguur naast Marx, maar los van alle arbeidersbeweging. Dit Dietzgenisme werd door hen als de wijdere, meer omvattende wereldleer boven het marxisme geplaatst, dat slechts eenzijdig een beperkt sociaal-economisch gebied omvatte. Door het geld van Eugen kon Untermann een paar dikke boeken

uitgeven, en voor Eugen was geleidelijk mijn oude inleiding tot 'Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit' lang niet prijzend genoeg voor zijn vader geworden; en hij heeft toen meen ik een nieuwe uitgave er zonder, met een inleiding beter naar zijn smaak, laten verschijnen.¹⁰¹ Tegen dit Dietzgenisme heeft Mehring¹⁰² een paar malen de pen opgevat en het afgemaakt in zijn gewone scherp-kritisch-sarkastische en literair voortreffelijke wijze van polemieken. Wie zijn stukken daarover aandachtig leest bemerkt wel, dat hij, bij alle eerbiedbetuigingen voor Joseph Dietzgen zelf, toch van de werkelijke inhoud en betekenis van diens werk nooit veel begrepen heeft. Trouwens, ook Marx en Engels, zoals uit hun briefwisseling blijkt, zijn tot de kern van Dietzgen's kennistheoretische vaststellingen nooit doorgedrongen; ze zaten te vastgeworteld in de probleemstelling uit de tijd van de na-Hegelse school. Eugen Dietzgen had te weinig werkelijk Marxistische kennis, bovendien was hij gemakkelijk levend welgesteld burger, ietwat ethisch aangelegd, was in een soort tegenstelling tot de woordvoerders van het marxisme geraakt, en is dus politiek geheel naar het uiterste reformisme afgezakt. Na de oorlog heeft hij daaraan uiting gegeven door een brochure 'Fort mit dem Klassenkrieg'.¹⁰³

Er mag hier nog iets ingevoegd worden, dat in latere tijd komt. Eugen Dietzgen had ook dadelijk werk gemaakt van een Engelse vertaling en uitgave van Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Deze verscheen bij Kerr, met mijn inleiding evenzeer vertaald.¹⁰⁴ Charles Kerr in Chicago was een ijverig uitgever, zelf socialistisch gezind (tenminste dat blijkt uit alles), gaf voor de Amerikaanse arbeiders veel literatuur uit, niet alles even zuiver, maar dat kwam hier in deze eerste propaganda er niet op aan, populair-wetenschappelijke boekjes die soms wat oppervlakkig waren, maar ook allerlei uitstekende socialistische boeken en propaganda-literatuur. En daarenboven The International Socialist Review, met uitstekende verslagen en artikelen over arbeidersstrijd in Amerika, vermengd met theoretische artikelen voor verdieping. Ik was er ook medewerker van geworden en zo nu en dan zond ik een bijdrage.¹⁰⁵ Dit was dus juist de goede uitgever voor Dietzgen, in het Engels.

Vele jaren later, in 1929, was ik voor sterrenkundig werk een half jaar aan de sterrenwacht in Victoria BC (British Columbia), en ging elke ochtend met observator Pearce¹⁰⁶ van de stad naar de sterrenwacht en terug. Op een keer zei hij mij, dat een kennis van hem hem gevraagd had of deze gast-astronoom dezelfde persoon was, waarvan hij een inleiding gelezen had in een filosofisch-socialistisch werk. Ja, zei ik, met die studies hield ik mij veel in mijn studentenjaren en daarna bezig, dus dat zal wel uitkomen. Een tijd later hield ik een

populaire voordracht (over Astrologie in haar betekenis voor de sterrenkunde) voor een vereniging van liefhebbers en belangstellenden in sterrenkunde. Na afloop introduceert zich de vriend, van wie sprake was, een ontwikkelde handwerker, (zijn naam ben ik vergeten), en na enig gesprek vroeg hij, hem te komen bezoeken, dan waren er meer vrienden, die graag eens wat van mij over de toestanden in Europa hoorden. Daar heb ik een alleraardigste avond doorgebracht, sprekende met elkaar over het socialisme in Amerika en Europa, allen zo socialistisch op zijn Engels, rustig, nuchterpraktisch alles ziend, met als ondergrond een sterke aanhankelijkheid aan de socialistische gedachte, als ethiek en democratie; ze begrepen niet recht, hoe het met het socialisme in Europa stond en met de Russische revolutie: alles vol onbegrijpelijkheden, waarin ik zoveel mogelijk trachtte enig licht te brengen. Een was er bij, fel, een radicale vrijdenker die alles aan de godsdienst toeschreef: de katholieke kerk, dat was de grote gevaarlijke vijand, die had de katholieke Ebert¹⁰⁷ ook tot president van Duitsland gemaakt! De aardigste ontmoeting was echter, dat de gastheer een oud grootmoedertje in huis had van in de tachtig, die in haar jeugd Robert Owen¹⁰⁸ nog gezien en gesproken had. Zij wilde dit zelf aan die socialist uit Europa vertellen, en was zeer verrukt toen ik haar zei in hoe grote verering Robert Owen nog altijd bij ons socialisten stond.

Intussen was ik nu ook in contact gekomen met enige Duitse Marxisten. In Amsterdam was in de vorige jaren al een 'Socialistisch Leesgezelschap' opgericht,¹⁰⁹ door meer of minder socialistisch gezinde studenten, die zich veelzijdig op de hoogte wilden stellen door sprekers van verschillende, maar toch steeds vooruitstrevende richting te laten optreden. Deze S.L. werd een faktor van betekenis in het politiek-geestelijke leven; tal van bekende persoonlijkheden, latere socialisten, latere professoren en anderen (bij voorbeeld Pijnappel,¹¹⁰ Wijnkoop,¹¹¹ Bongers,¹¹² Posthumus,¹¹³ Ravesteyn¹¹⁴) zijn daaruit voortgekomen. Voor hen traden Van der Goes, Treub,¹¹⁵ Domela Nieuwenhuis, Troelstra en anderen op, en soms waren deze lezingen, met hun debat, formuleringen van bepaalde richtingen, die op deze wijze hun vorm kregen. In andere akademiesteden werd dit nagevolgd; in Delft met zijn praktische ingenieurskijk evenzeer pitig en scherp (daarvandaan kwamen Loke, helaas jong gestorven,¹¹⁶ en Van der Waerden,¹¹⁷ en Albarda¹¹⁸), in Leiden met zijn ouderwetse conservatieve studenten liet men ook vaak ouderwetsheden als bijvoorbeeld Pierson optreden.¹¹⁹ Maar ook hier begrepen deze studenten dat zij, als ze in hun later leven het socialisme hadden te bestrijden, zij het nu moesten leren uit de eerste hand, door deze lui als sprekers voor zich te laten optreden; want hun eigen profes-

3. Anton Pannekoek en Anna Pannekoek-Nassau Noordewier in de tuin van hun huis in Leiden (1903-1906) (particulier bezit).

soren, dat merkten ze wel, konden hen niet genoeg inlichten. Nu breidde S.L. zijn gebied uit en ze vroegen buitenlandse beroemdheden voor een toernee langs al deze akademiesteden. Zo hoorden we Ferri uit Italië¹²⁰ en kwam ook Emile Vandervelde.¹²¹ Ik herinner mij dat toen wij met enige Leidse partijgenoten in Delft kwamen voor deze voordracht, en in de kring geïntroduceerd werden, en een Delftenaar mij voorstelde als 'marxiste', Vandervelde antwoordde: 'Ah, nous sommes marxistes tous!' En zo kwam ook Kautsky¹²² voor een toernee, en sprak in Amsterdam en Delft (Jet Holst en ik zaten vlak vooraan onder het kathedraal, zoals zij zei: 'hier zitten we aan de voeten van de meester') en zo maakten wij persoonlijk kennis met hem. Uit die voordrachten zijn de twee brochures: *Die soziale Revolution, 1902*, voortgekomen.¹²³ Herman Gorter kende hem al lang en bezocht hem nu en dan in Berlijn; hij had waarschijnlijk wel over mij gesproken, want Kautsky nodigde mij dadelijk uit om ook aan de *Neue Zeit* mede te werken. Ik geloof niet dat ik daar toen spoedig aan voldaan heb; het leek mij zo een geleerd milieu van mensen en medewerkers, die het allemaal zo goed wisten, en met zo ontzaglijk zelfvertrouwen optraden, dat ik, wat ik te vertellen had, daarnaast niet als zo heel belangrijk voelde, om daar plaats te vragen. Toch heb ik vanuit Leiden in enige artikelen meegewerkt: in 1903 zond ik een stuk (een jaar later geplaatst) naar aanleiding van een artikel van Göhre in de *Sozialistische Monatshefte*, die [een] brief van een van onze blijde dominees, Bakker, citeert,¹²⁴ over 'Historischer Materialismus und Religion' (april 1904); hierop werd door Belfort Bax¹²⁵ geantwoord (*Neue Zeit* p. 48, oktober 1904).¹²⁶ In dezelfde band heb ik daarop geantwoord in 'Klassenwissenschaft und Philosophie' (p. 604, januari 1905).¹²⁷ Dan in juni 1905 een artikel 'Marxismus und Teleologie'.¹²⁸ Hetzelfde thema had ik al in de *Nieuwe Tijd* behandeld onder 'Marx-Studiën' (10^e jrg., 1905) omdat deze uitgave van de Oostenrijkse school van Marxisten daarover een geheel ontoereikend artikel gebracht had van Max Adler;¹²⁹ ik kritiseerde daar dus de teleologie en de Marx-Studien beide. In de *Neue Zeit* is alleen eerst van de teleologie sprake, en daaraan aansluitend werd Max Adler gekritiseerd. Later is deze teleologische richting tot steeds groter aanzien gekomen onder de burgerlijke geschiedkundigen.

Wij in Holland hadden natuurlijk ijverig deelgenomen aan de gehele strijd van Bernstein¹³⁰ en Kautsky, dat wil zeggen onder ons er steeds over discussiërend, want ook bij ons trad de scheiding der geesten tussen revisionisten en radicalen in al onze partij-twistpunten voor den dag. Behalve de *Neue Zeit* lazen we ook ijverig de *Leipziger Volkszeitung*, die Mehring tot een eerste strijdorgaan voor

het radikalisme en marxisme had gemaakt; ook las ik regelmatig de *Sozialistische Monatshefte*,¹³¹ waarin steeds artikelen van de andere kant, die ons alle zijden, theoretisch, filosofisch, praktisch van het revisionisme deed kennen. Enige stukken daarin, ik meen een stuk van een partijgenoot-dominée van De blijde wereld¹³² (het krantje van de socialistische dominees, bij verkorting de blijde dominees genoemd, die godsdienst en socialisme wilden verzoenen, dus anti-marxistisch, ethisch, braaf bedoeld) over godsdienst en socialisme deden mij de pen opvatten en een serie van drie artikelen daartegen, over deze kwesties, naar de *Leipziger Volkszeitung* zenden.¹³³ Ik had bedoeld ze als een bijdrage op de derde pagina te zien opgenomen, en was zeer verbaasd, ze als drie Leitartikel in drie opeenvolgende nummers te zien afgedrukt, met een zeer vleiende introductie van Mehring voor het eerste, inhoudende dat dit nu juist de soort kost was, waaruit de arbeiders grondiger kennis en begrip van de inhoud en de waarde van hun eigen beginselen konden putten. Ik weet nog dat het derde tot opschrift 'Marx oder Tolstoi' droeg; daaraan kan men zien tegen wat soort opvattingen ik hier moest optreden. Van Mehring kwam een briefje waarin hij mij dringend uitnodigde op deze wijze regelmatig medewerker te worden. Het was toen in de Duitse partij, tengevolge van alle strijd van revisionisme en reformisme, een algemeen thema geworden, dat er wat gedaan moest worden om in de partij, niet enkel bij de gewone arbeidersleden, maar ook bij de talrijke funktionarissen en propagandisten, meer en dieper inzicht in de theorie en de beginselen van het marxisme te verspreiden. Daartoe werd o.a. op sommige grote plaatsen een 'Bildungsausschuss' opgericht, meestal door partijafdeling en vakverenigingen samen; in de laatste waren het vooral de arbeidersleden die daarop aandrongen. Zij trokken hun terrein breder, niet enkel socialistische theorie, maar ook over andere wetenschap, over kunst en literatuur kwamen lezingen, zij gaven toneelvoorstellingen, speciaal de grote klassieke werken van de beste dramatische schrijvers, die in de burgerlijke schouwburgen geheel verwaarloosd werden ten bate van moderne 'Schund'; daarnaast ook lichtere kost, en concerten, waardoor als kweekplaatsen van veelzijdige Bildung deze instituten populair werden, en ook in de burgerlijke pers voor hun werk met respect bejegend. Een voorganger op dit gebied was de Bildungsausschuss in Bremen, vooral op instigatie en onder leiding van Heinrich Schulz¹³⁴ opgericht, dat als model voor vele andere heeft gediend. Schulz was hoofdredakteur van het plaatselijk partijorgaan, de 'Bremer Bürger-Zeitung', (die burgerlijke naam stamde uit de tijd van de socialistenwet, toen al die kranten en uitgaven gekamoufleerd moesten verschijnen).¹³⁵ Hij

was meen ik schoolmeester geweest, en was dit nog steeds in zijn hart; en om zich heen had hij een groepje gelijksoortige socialistisch gezinde Volksschullehrer, wat alleen onder de vrijere politieke vormen van Bremen en Hamburg mogelijk was. Van Heinrich Schulz kreeg ik nu in Leiden de uitnodiging, in Bremen voor de Bildungsausschuss een voordracht te komen houden over 'Religion und Sozialismus'. Dit was mijn eerste nadere persoonlijke aanraking met de Duitse arbeidersbeweging (14 september 1905). Na afloop van de sterk bezochte voordracht hebben we nog lang aan een grote ronde tafel vol vooraanstaande partijgenoten nagepraat (waaronder mij speciaal Henke,¹³⁶ de tweede redakteur, als een ijverig meelevende en overtuigde kracht opviel); het viel mij op dat ze niet allen bier dronken maar de meesten thee vroegen. De voordracht werd door de Bildungsausschuss als brochure keurig en netjes uitgegeven.¹³⁷

In deze zelfde jaren, in 1904, viel ook het internationale kongres in Amsterdam.¹³⁸ Wij gingen er in sterke getallen heen; voor de grote redevoeringen en debatten was de grote zaal van het Concertgebouw ingericht, voor sectievergaderingen de kleinere zalen. In de grote zaal hoorden wij Jaurès¹³⁹ met zijn geweldige klankvolle stem oren, en de eenvoudige sterk indringende redevoering van Bebel.¹⁴⁰ Ook in de zeer belangrijke sectie-vergadering over de taktiek-kwestie,¹⁴¹ in een kleine zaal, had Herman mij mee bij in gesleept; daar waren de meest-zakelijke disputen geweest, dus eigenlijk het meest interessant. Wij hadden ons sterk voor al die internationale kwesties, vooral de Franse, geïnteresseerd. Toen ik pas bij de partij was, in 1900 of 1901 was het dat Millerand minister werd: het eerste geval als zodanig. Willem de Graaff schold met vurige verontwaardiging op hem, en ik weet nog hoe ik het trachtte te verdedigen door te zeggen: *als* het voor de ogenblikkelijke politiek—het ging om de Dreyfus-schoonmaak—noodzakelijk is, dan moet zelfs het collegaschap met Gallifet verdragen worden.¹⁴² Naderhand zag ik de dingen wel enigszins anders in hun relatieve waarde. En in de als brochure uitgegeven diskussie Jaurès-Guesde stonden wij wel geheel aan de kant van Guesde¹⁴³ maar vonden zijn redeneringen toch wat eng-dogmatisch. De diskussies in Amsterdam hebben mij niet sterk getroffen; ik voelde dat deze uiterlijke politiek moeilijk anders kon als innerlijk het begrip van marxisme en klassenstrijd zo oppervlakkig was. Wat er in de Nederlandse partij in die jaren gebeurd is, weet ik niet meer; ik herinner mij niet wat er op het kongres van 1904 is behandeld, en of ik er was, en waar.¹⁴⁴ In die tijd tussen 1903 en 1905 was Troelstra voor herstel van gezondheid (de geschiedenis van 1903 had hem natuurlijk nog al aangepakt) naar het

buitenland, ik meen Zwitserland.¹⁴⁵ Als hoofdredakteur van Het Volk werd zijn plaats ingenomen door P.L. Tak.¹⁴⁶ Tak was een rustige, beschaafde hervormingspolitikus, vooral beslagen en geïnteresseerd in gemeentepolitiek, een uitstekend journalist, die in de voorafgaande jaren steeds meer tot de SDAP genaderd en er uiteindelijk in toegetreden was. Na al die persoonlijk-hartstochtelijke strijd in de krant in de vorige jaren, had men het gevoel dat er nu een sfeer van meer rustige en vreedzame onpartijdige toon nodig was. Ook in het partijbestuur was er verandering: nu Troelstra er uitging, kwamen naast de gebleven funktionarissen en politici: Mendels, de slimme jurist, Gorter, en Wijnkoop, die in Amsterdam in het diamantwerkerskwartier naar voren kwam als een felle radikale propagandist; hij was student in S.L. geweest maar was nu geheel partijman en agitator geworden. Zo leken alle richtingen zich vreedzaam naast elkaar in de partij te schikken.

Daarop volgde in 1905 het kongres in Den Haag, dat de verkiezingen voor de Tweede Kamer moest voorbereiden. Het ging er in de algemene politiek om of Kuyper zijn klerikale meerderheid zou handhaven, of dat het de liberalen zou gelukken hem beneden de 50 te brengen, volgens het oude distrikt[en]stelsel een kwestie van een paar stemmen in bepaalde kritische distrikten. In De Nieuwe Tijd in een uitvoerige geografisch-politieke beschouwing van elk distrikt rekende Pijnappel ons voor, dat Kuyper waarschijnlijk nog iets groter meerderheid zou krijgen dan hij al had.¹⁴⁷ Voor ons als partij was vooral de kwestie van algemeen kiesrecht van belang, die de beide burgerlijke partijkoalities van zich af wensten te schuiven om alle aandacht op de tegenstelling christelijk of niet te leggen; alleen de vrijzinnig-demokraten waren eerlijke voorstanders van Algemeen Kiesrecht.¹⁴⁸

Op het kongres verscheen ook Troelstra, hersteld, met een joviale glimlach, bereid om zijn oude functies weer op te nemen en zich krachtig voelend om nu zijn politiek in vastere en minder omstreden vormen voort te zetten. Er was in vele afdelingen door lezers en militante partijleden geklaagd over de matte toon in de krant; en Tak prepareerde zich ook gewillig om af te treden; hij had zijn best gedaan om op zijn manier de krant te leiden, maar als die niet beviel, gaf hij het met genoegen weer over. Maar toen traden de een na de ander der afgevaardigden op, daaronder nu tal van de jonge garde, Albarda, Van der Waerden, Wijnkoop, Sannes¹⁴⁹ etc., die hier nu ineens een gevaar voelden, met Troelstra als hoofdredakteur weer dik in de ruzies terecht te komen; en allen verklaarden dat het zo niet bedoeld was, en juist Tak zijn redactie hogelijk waardeerden, alleen met verzoek er iets meer strijdgeest in te bren-

gen. Na al die betuigingen stelde Tak zich weer beschikbaar en werd met grote meerderheid herkozen.¹⁵⁰ Ik stond onmiddellijk daarna dicht bij Troelstra en schrok van de verandering in zijn gezicht; ineens weer de oude felle plooi van verbittering, die wij uit vorige jaren kenden, en die weg was geweest. Hij had gemeend eenvoudig in zijn oude zetel te kunnen stappen, en zag zich onverwacht teleurgesteld, doordat het kongres hem daar blijkbaar niet wilde.

De verdere hoofdkwestie, voor de verkiezingen, was alleen de kwestie van de herstemmingen: overal waar de sociaal-demokraat uitvalt, dus in verreweg de meeste distrikten, wat moet men daar de kiezers adviseren, die eerst sociaal-demokratisch gestemd hebben? Het kongres was het, zonder veel strijd, weldra zo ongeveer eens: van alle andere partijen moeten wij alleen die kandidaten steunen, die zich uitdrukkelijk op algemeen kiesrecht verplicht hebben. (Het kurieuze was, zoals ik nu in 't kongresverslag zie, dat de basis van de motie een voorstel-Leiden was, door Troelstra met mij samen ietwat omgeformuleerd, zodat dit op 't kongres als voorstel Troelstra-Pannekoek verscheen, wel een teken voor de goede wil tot verzoening aan alle kanten. Maar die daarna door Taks blijven aan Het Volk weer volledig werd verscheurd.)¹⁵¹ Dat zou dan praktisch daarop neerkomen dat alleen de vrijzinnig-demokraten gesteund zouden worden.

De liberale burgers gingen met animo en kracht in deze kampanje in. Ze hadden Kuyper indertijd geprezen toen hij met harde hand de staking neersloeg, en ze hadden voor zijn dwangwetten gestemd. Maar hij had ze naderhand geërgerd door schoolregelingen, die al te zeer tegen hun gevoel ingingen. Ze wilden wel de christelijke scholen erkennen en subsidiëren als nuttige instellingen, maar ze niet met zo grove milde hand begunstigd zien boven het openbaar onderwijs. Hier hadden ze hun ideologisch geschilpunt, waarvoor de liberale jeugd in geestdrift was te brengen, en ze rekenden bovendien op de diepe haat, die Kuyper bij de niet-christelijke arbeiders had gewekt. Zij zongen op Koppelstock's wijze: In naam van de vrijheid, gooi Kuyper er uit.¹⁵² En overal haalden ze hun beste paarden uit de stal.

In Leiden hadden ze als hun kandidaat professor Van der Vlugt¹⁵³ opgesteld, een deftige jurist, ultra-konservatief in beginsel, die een beetje in ethiek en Toynbeewerk liefhebberde, medestichter van het Leidse Volkshuis—waar Emilie Knappert¹⁵⁴ regeerde en sociaal werk deed (klubjes, lezingen, nette manieren, kunstzinnige stoelen, waar nooit een Leidse proletariër kwam). De liberalen behandelden deze kandidaat als een stuk porcelein, te kostbaar en waardevol om

in de vuile verkiezerij mee te doen, dus des te hoger voor deze zelfverloochening te prijzen. De vrijzinnig-demokraten stelden hun voorzitter Sytsma,¹⁵⁵ een vrijzinnige godsdienstleraar, [kandidaat], beperkt, democratisch gezind mannetje met wie we nu en dan al hadden samengewerkt. Onze partij had Mendels als kandidaat gesteld.¹⁵⁶ Dat had nog wat moeite gekost, daar de indieningslijst van een kandidaat door 50 kiezers moest getekend zijn, en onze partij nauwelijks half zo veel leden had, waarvan nog maar de kleinste helft kiesgerechtigd was.¹⁵⁷ Maar onze timmerman Marks nam de zaak in handen, ging met mij en de lijst bij een aantal van zijn vakbondbroeders rond, en begon steeds: jullie begrijpt dat de Arbeiderspartij hier ook moet uitkomen tegen de Christelijken en de liberalen...; en zo haalden wij de 50 en wat meer met zo goed als allemaal arbeiders-voorstellen.

Een advertentie berichtte dat professor Van der Vlugt in een vergadering zou optreden met vrij debat voor alle kiezers van het distrikt. Ik schreef een briefje aan hun voorzitter, dat daar toch zeker ook wel vrij debat zou zijn voor de andere in Leiden opgestelde kandidaten. Antwoord: het besluit van de liberale kiesvereniging was precies wat in de advertentie stond: alleen kiezers uit Leiden mochten debatteren. Dat wilde zeggen, dat Mendels niet mocht komen debatteren en hem het vuur aan de schenen leggen.¹⁵⁸ Wij besloten dus die vergadering geheel te negeren en alle kracht te leggen op onze eigen verkiezingsvergadering waar Mendels zou spreken. De grote Stadsgehoorzaal was geheel vol; ook tegenstanders, ook Van der Vlugt en Sytsma waren aanwezig. Nadat na de rede van Mendels debat was geopend, meldde Van der Vlugt zich voor het woord, besteedde de katheders, sprak wat over de liberale beginselen, en zei toen: dus zal ik hier nu voor U het liberale programma ontvouwen. Toen klopte ik hem af en zei: nu professor Van der Vlugt in een eigen vergadering alle gelegenheid heeft zijn liberaal program te ontvouwen, en daar onze kandidaat uitdrukkelijk van debat is uitgesloten, nu is het toch wel wat al te vrijmoedig, op onze vergadering, waar wij vrij debat geven, van dit debat misbruik te maken door ook hier het liberale program te willen ontvouwen. Ik verzoek dus professor Van der Vlugt zich in zijn debat te beperken tot kritiek op wat Mr. Mendels hier gesproken heeft. Groot applaus in de zaal bewees, dat men algemeen de onbeschaamdheid gevoeld had van die zo in wat ten gepakte kostbare professor.¹⁵⁹ Enige dagen later was de verkiezingsvergadering van de vrijzinnig-demokraten, waar Sytsma sprak. Tekenend voor de geesteshoogte van deze partij viel mij op en bleef mij bij het slotwoord waarmee hij zijn speech eindigde: kiest de burgerman! Mendels debatteerde, en begon met zijn waardering uit te

spreken, dat men hem, hoewel niet-kiezer van het distrikt, gelegenheid gaf tot debat; anders dan bij de liberalen, waar men geweigerd heeft mij te laten debatteren. Dat is niet waar, werd er geroepen. Ik had de brief in de zak, reikte hem aan Mendels, en hij las woordelijk voor, wat mij geantwoord was.¹⁶⁰ Daarop reikte hij de brief weer van het kathedraal naar beneden, naar de bestuurstafel, om door te geven aan mij, die op de eerste rij vlak bij die tafel zat. Maar die brief kwam niet bij mij. Toen ik er naar vroeg, had niemand hem; die gladdekkers aan de bestuurstafel vonden de gelegenheid te mooi zulk een compromitterend schriftstuk stilletjes te laten verdwijnen. Voor ons betekende het hele geval zo weinig, dat wij met die brief toch verder niets zouden gedaan hebben. Het resultaat van de stemming was dat wij enige honderden stemmen haalden; meer hadden wij ook niet verwacht.¹⁶¹

Uit de cijfers over het land bleek, dat de Christelijke partijen nog geen meerderheid hadden; de liberalen plus de vrijzinnig-demokraten (die hun kandidaturen alleen hadden opgesteld om democratische kiezers te verzamelen en dan gesloten als stemmassa aan de liberalen toe te voeren) evenmin. En nu stond daar ons kongresbesluit, dat wij alleen de Algemeen Kiesrecht-mensen (dus de weinige vrijzinnig-demokraten in herstemming) en niet de liberalen zouden steunen.¹⁶² En wij wachtten het advies van het Partijbestuur af, dat luidde: en daarom beveelt de SDAP de kiezers, die op haar gestemd hebben, aan, om bij de herstemming in de distrikten waar een AK-man in herstemming komt, allen op hem hun stem over te dragen—. Meer niet. Wij waren perplex. Wij hadden nog een vervolg verwacht aldus: en overall waar een christelijke en een liberale tegenstander van Algemeen Kiesrecht tegenover elkaar staan, zich van stemming te onthouden. Want dat was voor ons de zin van het Haagse besluit. Wij wisten, dat de rode arbeiders van diepe haat tegen Kuyper als maker der dwangwetten vervuld waren. Stemonthouding betekende dat ze hun instinctieve impuls van hartstocht zouden beteugelen door politiek inzicht: zulk een mate van zelfbeheersing zou een zo waarschuwend teken van de innerlijke kracht van de arbeidersbeweging zijn, dat de gevolgen voor de verdere strijd, voor Algemeen Kiesrecht en anderszins, niet kon uitblijven. Het advies van het P.B. betekende: ten opzichte van de liberalen ga jullie je gang maar zoals je hart, je hartstocht, je haat je ingeeft. En in scharen trokken nu de roodgestemde arbeiders naar de herstemmingsstembus, hielpen de liberalen aan de meerderheid en gooiden Kuyper er uit.¹⁶³ Zoet was de wrake; en de omgekeerde worgprent drukte het precies uit. In 1903 had Albert Hahn in *Het Volk* zijn worgprent getekend, Kuyper die een op de grond liggend arbeider wurgt, was daarvoor

vervolgd als belediging van een ambtenaar in functie en was vrijgesproken, op Mendels' argument als verdediger, dat de ambtenaar in functie hier de minister van justitie was geweest als ondertekenaar van het wetsvoorstel, en niet Kuyper die er alleen maar een redevoering bij had gehouden. Nu kwam precies dezelfde prent met verwisselde rollen: dezelfde werkmans met hetzelfde gezicht die de op de grond liggende Kuyper wurgt.¹⁶⁴

Ik gaf mijn gevoelens lucht in een scherpe kritiek op het advies van het P.B., ik meen zowel in een ingezonden stuk in *Het Volk*, (hoewel ik me dat nu niet zeker herinner) als in een artikel in *De Nieuwe Tijd*. Het was, doordat Gorter, Mendels en Wijnkoop in het Partijbestuur zaten, dit keer geen links tegen rechts; maar er kwam toch een hele discussie uit, waarin de redacteuren van *De Nieuwe Tijd* zich niet onbetuigd lieten en die toch wel het karakter van een kritiek op opportunistische politiek aannam.¹⁶⁵

Er zou nu een liberaal ministerie komen; en onder de politieke leiders, wier advies door de Koningin gevraagd werd, werd ook Troelstra gevraagd om op *Het Loo* te komen.¹⁶⁶ De meeste arbeiders en partijleden vonden dat een prachtig bewijs hoe groot de invloed van hun partij al stijgende was. Men dacht zelfs dat Troelstra mogelijk in het ministerie zou worden opgenomen; maar enerzijds was de oude vos daar toch te slim voor, ondanks alle zin in de verlokkelijke drijven; anderzijds vertrouwde men hem niet ten volle. Hij was niet de oprechte eenvoudige konsekwente reformist als bijvoorbeeld Schapertje;¹⁶⁷ hij gooide te veel met radikale frases, keek te schichtig altijd naar de marxisten en was te veel door hen besmet. Er kwam een liberaal ministerie, dat democratische beloften deed; en de arbeiders voelden zich in rustig hervormingsvaarwater terecht gekomen, en keken met enige afschuw terug op al dat getwist, dat steeds van de onverzoenlijke marxistische critici en ruziemakers was uitgegaan. Nu zag Pieter zijn kans schoon; hij voelde die stemming ook en maakte zich daarvan tot spreekbuis in een serie artikelen in *Het Volk*, waarin hij al zijn grieven tegen de Nieuwe Tijd-groep in een reeks van felle aanklachten lucht gaf. Deze lieten dat niet op zich zitten en zo werd 1905-06 een periode van sterke wederzijdse strijd en kritiek der richtingen.¹⁶⁸ Daar Troelstra niet over de krant beschikte, en niet *De Nieuwe Tijd* wilde gebruiken, gaf hij zijn gehele kritiek en beschouwing in een lijvige brochure 'Inzake Partijleiding' uit. Daar werden alle strijdwesties, van 1901 over het landbouwprogramma af, gereleveerd en behandeld, als bewijzen hoe de Nieuwe Tijd-groep de praktische politici altijd belemmerd had in hun werk door haar onpraktische dogmatische kritiek. De titel toont al de grondgedachte: hij en de kleine groep van politici en